

ИМОМ АЛ-БУХОРИЙ ХААҚАРО ЖАМҒАРМАСИ

ШУҲРАТ СИРОЖИДДИНОВ

СУҒИ ОЛЛОЁР ИЛОҲИЁТИ

I ҚИСМ

ЖАМИЯТ ВА БУРЧ

Тошкент-2001

ШУҲРАТ СИРОЖИДДИНОВ. Сўфи Оллоёр илоҳиёти. I қисм
Имом ал-Бухорий ҳалқаро жамғармаси нашриёти, Тошкент, 2001,
80 бет.

Масъул муҳаррир:

Зоҳидулло Мунавваров,
сиёсий фанлар доктори, профессор

Тақризчилар:

Абдулазиз Мансур, Тошкент Ислом университети проректори
Ботирхон Валихўжаев, Ўз ФА академиги, профессор
Нажмиддин Комилов, филология фанлари доктори, профессор
Наим Норқулов, тарих фанлари номзоди, доцент

XVII-XVIII асрларда яшаб ўтган улуғ мутафаккир, илоҳиётчи олим ва шоир Сўфи Оллоёрнинг "Маслаҳ ул-муттаҳин", "Сабот ул-ожизин" "Мурод ул-орифин" ва "Махзан ул-мутеъин" китоблари азалдан халқ ичида жуда машҳур. Мустақиллик шарофати билан алломанинг номи, қадри тикланди. Шу давргача унинг ижоди ҳақида баъзи мақолалар эълон қилинган бўлса-да, аммо мутафаккир даҳоси, унинг Ўрта Осиё, жумладан, Ўзбекистон ижтимоий-сиёсий ҳаётидаги ўрни ҳануз мукамал ёритилмаган. Эътиборингизга ҳавола этилаётган рисола "Сўфи Оллоёр илоҳиёти" номи икки қисмдан иборат монографик тадқиқотнинг биринчи қисми бўлиб, унда айнан XVII асрнинг иккинчи ярми - XVIII асрда ҳукм сурган маънавий муҳит ва улуғ бобокалонимизнинг маънавиятимиз юксалишига қўшган салмоқли ҳиссаси ҳақида сўз юритилади.

©Имом ал-Бухорий ҳалқаро жамғармаси, 2001

КИРИШ

Мустақиллик йилларида миллий қадриятларимизни тиклашга бўлган узлуксиз эътибор мустабид шўро тузуми томонидан атай ажратиб ташланган ўтмиш маънавияти қирғоқларига кўприк қўймоқда. Айниқса, дин равнақиға ҳисса қўшган юртдошларимиз ҳаёти ва илмий меросининг кенг тадқиқ этилаётгани, хорихда ислом дунёсининг буюк даҳолари қаторида эъзозлаб келинган аждодларимизга ворислик шаъни калқ маънавиятида чексиз фахр-ғурур туйғуларини ўстирди. Йилдан – йилға сони тобора ортиб бораётган алломаларнинг юбилейлари ўзбек халқи маънавий салоҳиятининг нақадар буюк эканлигидан далолат беради. Аҳамияти томони шундаки, буюк аждодларимизнинг шахсини ўрганиш жараёнида ўз-ўзидан улар яшаган давр тарихи ва маънавиятининг, ҳудудий илм-фан тараққиётининг ўзига хос жиҳатлари ҳам ойдинлашиб бормоқда. Дарҳақиқат, Юртбошимиз таъкидлаганларидек, "Тарих хотираси, халқнинг, жонажон ўлқанинг, давлатимиз ҳудудининг холис ва ҳаққоний тарихини тиклаш миллий ўзлиқни англашни, таъбир жоиз бўлса, миллий ифтихорни тиклаш ва ўстириш жараёнида гоят муҳим ўрин тутади"¹. Яқин-яқинларгача даҳрий тузумнинг манфаатларига мос қолипларда шакланган ислом тарихи, ислом мафкураси, Шарқ фалсафаси, калом, назар, тасаввуф илмлари билан боғлиқ тасаввурлар чок-чокидан сўкилиб кетди. Кейинги йилларда номлари тикланган Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Нақшбанд, Имом Бухорий, Бурҳониддин Марғиноний, Абу Мансур Мотуридидий каби алломаларимизнинг илмий меросини ўрганиш баробарида яна юзлаб буюк даҳоларимизни кашф этдик. Ҳар бир алломанинг қадрсизланган номи, унинг жаҳон тамаддуни ёинки ислом илм-фани ривожига қўшган ҳиссаси аниқланган сари, халқимизнинг буюк тарихи сайқаланиб, тарих босқичларида рўпара келган турли ёт мафкуралар, назариялар, фалсафий оқимлар шиддатига кўрагини қалқон қилган мард ўғлонлари беҳисоб эканлиги ўзини янада равшанроқ намоён этмоқда.

Шундай инсонлардан бири XVII асрнинг иккинчи ярми - XVIII асрнинг биринчи ярмида яшаб ўтган юртдошимиз, илоҳиёт олими,

¹И.Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари, Тошкент, Ўзбекистон, 1997, 140-б.

мутафаккир ва шоир Сўфи Оллоёрдир. Мустабид шўро тузумининг даҳриёна сиёсати туфайли у мутаассиб диний-мистик шоир сифатида қораланиб, ижодига холис муносабатда бўлишга йўл қўйилмади. Номини кейинги авлодларнинг хотирасидан буткул ўчиб кетиши учун ҳеч нарса аялмади.

Охирги даврларда Сўфи Оллоёр ҳақида ёзилган тадқиқотларда у суфий шоир, баъзиларида ҳатто мутасаввиф шоир деб ҳам аталмоқда. Бунга унинг «Сабот ул-ожизин» асарида илоҳиёт масалаларини суфийларга тушунтириб бергани ва суфийлик моҳияти ҳақида «Мурод ул-орифин» номли ўта илмий китоб ҳам ёзганлиги сабаб бўлган дейиш мумкин. Гарчи у тариқат пирлари қўлида тарбия кўрган ва камолот даражасига етган бўлса-да, аммо ўзини суфий деб атамаган, пирлик даъвосини қилмаган, муридлар тўпламаган ва ҳеч кимга иршод бермаган. Ул зот ҳақида бирорта ҳам маноқиб ёзилмаган. Тазкираларда унинг ҳаёти ва асарлари ҳақида қисқа маълумотлар бериш асносида номи ниҳоятда улуғланса-да, силсилавий боғланиши ҳақида ҳеч нарса дейилмайди. Аммо XVI асрнинг машҳур суфийси, тариқат пири Маҳдуми Аъзамдан кейин унганча ўтган неча машҳур пир-муршидларнинг (Маҳдуми Аъзамнинг ўзи олтмиш пир тарбиялаб чиқарган!), жумладан, Мавлоно Лутфуллоҳ Чустий, Ҳидоятulloҳ Офокхўжа, Мусохон Даҳбедий, Шайх Ҳабибуллоҳ ва Гулом Али Шоҳ Мужаддийларнинг тариқатдаги хизматлари беқиёс эса-да, номлари Сўфи Оллоёр даражасида машҳур эмас. Унинг номи халқаро миқёсда эътироф ва эҳтиромга сазовор бўлгандир. Бобораҳим Машраб у билан суҳбат куриш истагида уч марта излаб борганлиги маълум. Икки юз йил давомида китоблари мадраса ва тарбия ўчоқларида асосий қўланма ва дарслик сифатида ўқитиб келинган.

Бу тафсилотлар Сўфи Оллоёрнинг Мовароуннаҳр ижтимоий-маънавий ҳаётида ўзига хос ўрни борлигини, унинг шахсияти, маслаги ва дунёқараши масалалари чуқур ўрганилиши лозимлигини кўрсатади.

Мустақиллик шарофати ўлароқ, халқнинг буюк фарзандлари қаторида Сўфи Оллоёр қадрли ҳам тикланди. У иқтидорли шоир сифатида адабиёт дарсликларидан муносиб ўрин олди. «Сабот ул-ожизин» асари бир неча марта нашр этилди². Бир қанча катта-кичик

² Сабот ул-ожизин. Нашрга тайёрловчи М.Ҳасаний. Тошкент, Меҳнат, 1991; Ўша асар. Нашрга тайёрловчи Р.Зоҳид. Тошкент, Чўлпон, 1993.

тадқиқотлар эълон қилинди³. Ушбу хайрли ишлар халқни Сўфи Оллоёрнинг адабий мероси таҳлили ва шоирлик иқтисори билан таништиришга йўналтирилган эди. Эътиборингизга ҳавола этилаётган рисолада эса бобокалонимизнинг илмий, ижтимоий фаолияти, ҳаётий фалсафаси, суфиёна эътиқоди ва маърифати хусусида сўз боради.

Фойдаланилган манбалар ҳақида шуни айтиш мумкинки, "Сабот ул-ожизин" дан олинган иқтибосларда унинг Техрон нашрига суянилади. Ушбу нашр танқидий матн бўлмаса ҳам, турли давр ва ҳудудларда нашр этилган машҳур саккиз нусха билан чоғиштирилиб тўлдирилган. "Маслак ул-муттақин" асаридан фойдаланишда қўлимизда сақланаётган муаллиф вафотидан элик йил кейин кўчирилган муътабар нусха ва муаллиф ўз қўли билан ҳошияда шарҳлаган асл нусхадан Ҳожи Абдурауф бин Абдулнаби чоп этган тошбосма нусхага, "Мурод ул-орифин"нинг эса қўлимиздаги ўтган аср бошида чоп этилган тошбосма нашрига асосландик. Таниқли шарқшунос олим М. Ҳасанийнинг "Сабот ул-ожизин" асари нашрига ёзган сўзбописида ушбу асарга Тожддин Ёлчиғул ўғли томонидан ёзилган "Рисолаи Азиза" номли шарҳдан ташқари, мустабид шўро тузуми тазйиқидан қочиб умрини муҳожирликда ўтказишга мажбур бўлган марҳум ватандошимиз Саййид Ҳабибуллоҳ ал-Фарғонийнинг ҳам "Ҳидоят ул-толибин" номли шарҳи мавжудлиги ҳақида хабар берилган. Мутаассифона, бу шарҳ бизда йўқлиги туфайли истифода эта олмадик. Аммо тадқиқот жараёнида қўлимизда мавжуд шарҳлар, жумладан, Тожддин Ёлчиғул ўғлининг "Рисолаи Азиза", Салоҳиддин ибн Ровил Салимийнинг "Иршод ул-оъизин" ва Убайдуллоҳ ибн Ислонқулининг "Сабот ул-ожизин шарҳи"дан танқидий фойдаланишга ҳаракат қилинди. Форс тилидаги матнлар кирил имлосига ўтирилганда илмда афзал деб қабул қилинган транслитерация қоидаларига мувофиқлаштирилди.

Биз ушбу рисолаи ёзишга даъват этган ва ҳар томонлама қўллаб-қувватлаган Имом ал-Бухорий халқаро жамғармаси бошқаруви раиси, профессор Зоҳидулло Мунавваровга, атоқли ислоншунос олим Шайх Абдулазиз Мансурга, шунингдек, ушбу кутлуғ ишга хайрихоҳ бўлиб, маслаҳатлари билан кўмаклашган устозларимизга ҳамда қўлларидagi манбаларни лутфан тақдим этган ҳамкасб дўстларимизга ўз миннатдорчилигимизни билдирамыз.

³ И.Сувонқулов. Сўфи Аллоҳёр. Тошкент, ФАН, 1995; Маънавият илмлари, Самарқанд, 2000; Улуғ олим ва мутасаввуф шоир. Мақолалар тўплами. Самарқанд, 2000; Шунингдек, матбуотда шоир адабий мероси ва ҳаётига бид академик Б. Валихўжаев, И. Ҳаққул, И.Сувонқулов, И. Салоҳиддинов, Н. Норқулов, М. Ханжаров, Р. Зоҳидарнинг мақолалари эълон қилинган.

ИБОБ. СЎФИ ОЛЛОЁР ҲАЁТИ ВА ИЛМИЙ-АДАБИЙ МЕРОСИ

Сўфи Оллоёр ҳаёти ҳақидаги маълумотлар тўлиқ эмас. Шўролар тузуми даврида диний-мистик шоир тамғаси остида унинг ҳаёти ва фаолиятини ўрганиш манъ этилгани ҳамда ижоди қоралангани сабабли улуф ватандошимиз шахсиятига холис баҳо бериш олимларимизга nasib қилмади. Шундай бўлса-да, тарихни изчил ёритиш тақозосидан айрим адабиётларда унинг қисқача таржимаи ҳоли учрайди. Жумладан, Воҳид Абдуллаевнинг "Ўзбек адабиёти тарихи" дарслигида Сўфи Оллоёр ҳақида қуйидаги маълумотлар берилган: "Сўфи Оллоёр ҳозирги Самарқанд областининг Янгиқўрғон яқинида бир вақтлар «Минглар» деб аталган қишлоқда Оллоқули (Темирёр) хонадонида дунёга келган. Шайхлар қишлоғидаги (ҳозирги Иштихон туманидаги Шайхлар қишлоғи назарда тутилмоқда-Ш.С.) масжид мактабида ўқиган, сўнгра Бухорога бориб Жуйбор шайхлари даргоҳида тарбияланган. У ерда уч марта уйланиб, бир неча вақт бож йиғувчилар маҳкамасида хизмат қилган, пировардида мурид овлаб, шайхлик мартабасига қўтарилган ва ўз таъсирини кенгайтириш ҳамда диний идеологияни омма ўртасида кенгроқ тарғиб этиш ниятида "Мурод ул-орифин", "Тухфат ул-толибин", "Маслак ул-муттақин" каби китоблар яратган. Шу билан бирга у хонларни, амир-амадорларни мадҳ этиб шеърлар ёзган"⁴. Садриддин Айний "Намунаи адабиёти тожик" китобида Абдулматлаб Фаҳмийнинг "Тазкират уш-шуаро" тазкирасидаги маълумотга таяниб, уни Каттақўрғоний нисбаси билан келтиради ва ёзади: "Сўфи Оллоёр Оллоқулининг ўғли ва Фарҳодбий Оталиқнинг инсидир. Абулфайзхон ҳукумати даврида Каттақўрғон ва Самарқандда амирлик ва ҳокимлик мартабаларига етишгандир. Кейинчалик истеъфо бериб, илм ва дарвишлик йўлини ихтиёр этган. Умри ниҳоясида Ҳисор томонга кетган ва қабри ўша ерда. Ҳозир ҳам Каттақўрғон шаҳрида унинг номи билан боғлиқ гузар ва жой мавжуд"⁵. Кўриниб турганидек, унинг туғилган жойи борасидаги маълумотлар бир-бирдан жиддий фарқ қилади. Айнийнинг ёзма манбага суяниб фикр билдиргани ҳисобга олинса, унинг шоир туғилган юрт Каттақўрғон эканлиги ҳақидаги мулоҳазаси шубҳа уйғотмайди.

⁴ В. Абдуллаев Ўзбек адабиёти тарихи. Дарслик. Тошкент, Ўқитувчи, 1980. 115-бет.

⁵ С. Айний. Намунаи адабиёти тожик. Самарқанд, 1925, с. 171.

В. Абдуллаев юкоридаги маълумотларни қаердан олганлиги ҳозирча бизга маълум эмас. Эҳтимол, академик олим учун шоир шахси реакцион адабиёт моҳиятини ёритиш заруратидангина керак бўлган ва унинг таржимаи ҳолини аниқлаштиришда чуқурлашмай, замонасозлик қилишга мажбур бўлгандир. Унинг Айний маълумотларидан ҳам фойдаланмагани шундай хулосага олиб келади. Шу билан бирга, унинг маълумотларида қайд қилинган шоирнинг Минглаар қишлоғида туғилгани ва унга туташ Шайхлар қишлоғидаги мактабда ўқиганлиги ҳақидаги маълумотлар бирор бир манбавий маълумот билан тасдиқланмайди. Тахминимизча, В. Абдуллаевнинг шундай кўрсатишига туртки бўлган ягона асос, бу "Рисолаи Азиза" шарҳида келтирилган таржимаи ҳолдаги жузъий жиҳат бўлиб, бу нафақат ўзбек олимани ҳатто хорижий оллоёршуносларни ҳам чалғитган деталдир. Маълумки, хорижда, хусусан, Туркия ва туркий қавмлар мавжуд ислом мамлакатларида Сўфи Оллоёрнинг ҳаёти ва ижодига эътибор ҳамиша катта бўлиб келган. Бунда уларга мутафаккир асарларидан ташқари, ҳижрий 1221/1806 йилда татар олими Тождиддин Ёлчиғул ўғли томонидан ёзилган "Рисолаи Азиза" китоби асосий манба бўлиб хизмат қилган. Асар "Сабот ул-оғизин"га ёзилган шарҳ бўлиб, Сўфи Оллоёрни турк дунёсида машҳур қилган ва унинг асарларидаги буюк ғоянинг кенг ҳудудларга тарқалишига катта ҳисса қўшган ажойиб асардир. Шориҳ муқаддимада кўрсатишича, уни қизи Азиза илтимосига мувофиқ қўлланма тарзида яратган⁶. Шарҳда Сўфи Оллоёр ҳаётига тааллуқли баъзи маълумотлар мавжуд.

Шарҳда берилган таржимаи ҳол бутун турк оламида машҳур бўлиб, хорижда нашр этилган "Сабот ул-оғизин"нинг барча нашрларидаги сўзбошиларда ва алоҳида эълон қилинган мақолаларда ўз аксини топган. Унинг айрим ўринларини эътиборингизга ҳавола этамиз:" Самарқанд элинда Мийнкалан (مینکلان) отлиғ овул бор эди. Ул овулнинг жамоати аксар эзгу инсонлар эди. Ул овулда Темирёр деган бир кимса бор эди. Ғоят солиҳ ва тақводор эди. Асли ва насли нўғай эрмиш. Андин бир ўғил туғилмиш, отини Оллоёр қўйдилар. Ўн ёшинда Бухорога келтируб мадрасага солди. Илмлар ўрганди. Кўп фанлар ҳосил айлади. Йигирма беш ёшинда Бухоро подшоҳи бож маҳкамасига

⁶ Убайдуллоҳ ибн Исламқулининг шарҳи деярли Тождиддин Ёлчиғул ўғли "Рисолаи Азиза"сининг такроридир.

тўра қилди. Ғоят қон тўккучи бўлди. Доим фиску фужур ва исенда эрди. Халқларни кўп ранжитур эрди. Кунлардан бир кун Растон бозорида шайх Ҳабибуллоҳнинг бир муридани қаттиқ урди. Муриднинг боши ёрилди, қонлар оқди. Шайх Ҳабибуллоҳ мажлисига борди. Оллоёр тўра ҳолидан шикоят айлади. Шайх айтиди: "Сабр айла, ман они сизлардек айлайин" деб қўлини дуога кўтариб: "Бу тўрани бизлардек ғарибкўнгил айлагил, дунё ва охирати муродани бергил" - деб дуо қилди"⁷. Баён давомида Оллоёрнинг кўнглига жазба тушиб, шайх ҳузурига келиши, унга мурид тушиб, шартларини бажариши ва хизматида 12 йил юриши ҳақида сўзланади. Бу маълумотларни Ёлчиғул ўғли қаердан олганлиги номаълум. Кўп ўринларда улар Сўфи Оллоёрнинг ўзи ёзиб қолдирган ёки бизга аниқ маълум бўлган манбалар билан мувофиқ келмайди. Сўфи Оллоёрнинг пири муршиди ким бўлган? Шу ўринда унинг тариқатга кириши билан боғлиқ жиҳатлар ҳақида ҳам бир оз тўхталиб ўтиш маъқул туюлади. Сўфи Оллоёрнинг "Маслак ул-муттақин" асарида пири комил Наврўз ҳақида қуйидаги қайдлари бор:

Хидмат-и шоҳ-и аср мекардам,
Нон-и заққуму захр меҳўрдам.
Ногаҳон аз иноят-и Борий,
Дод султон-и бахт-и ман ёрий.
Токи гаштам муҳибб-и эшон,
Ёфтам суҳбат-и хуш-и эшон.
Яъни, он муршид-и билоашбоҳ,
Пайрав-и ҳазрат-и Ҳабибуллоҳ.
Ном-и пок-и муборакаш Наврўз,
Пой то сар тамом дарду сўз.
Васф-и эшон агар созам,
Нест мумкин баён-и он созам.
Жазб-и он муттақи фуру бигрифт,
Раг ба раг рафт, мў ба мў бигрифт,
Бетаваққуф ба пояш уфтодам,
Даст-и байъат ба дасташон додам.⁸

Мазмуни: Аср шоҳи (Бухоро хони Абдулазизхон (1645-1680) назарда тутилаётган бўлса керак-Ш.С.) ҳузурига хизматга эдим. Еган ноним захар-заққум эди. Ногаҳон Оллоҳнинг инояти билан

⁷ Тождиддин Ёлчиғул ўғли. Рисолаи Азиза. Босма, Қозон, 1880. 6-бет

⁸ Маслак ул-муттақин. Қўлёзма. XVIII аср., 18а-варақ

ул зотнинг хуш суҳбатига эришиб, унинг муҳаббатига боғландим. Ул Оллоҳнинг ҳабиби ўғлига бўлган муриднинг муборак номи Наврўз бўлиб, бошдан-оёғи гарду сўздир. Ул зотнинг васфини баён этмоқ мушкулдир. Унинг жазбаси шунчалар тортидики, энг нозик томирлару ҳар бир соч толасигача ҳаракатга келди. Дарҳол пойига тиз чўкдим ва унга қўл бердим).

Тилга олинган Ҳабибуллоҳ номи икки маънода тушунилиши мумкин. Бири Наврўзнинг ҳабибуллоҳ Муҳаммад алайҳиссаломга пайрав-издошлиги ва, иккинчи маъноси, унинг Шайх Ҳабибуллоҳ ҳалқасида эканлиги. Қизиғи, Шайх Ҳабибуллоҳ ҳам, Шайх Наврўз ҳам бир даврда ва бир хонликда яшаганлар. Баъзи тазкираларда Шайх Наврўз Бухорий ҳақида маълумотлар учрайди. Жумладан, Мақсуд Бухорийнинг "Равойиҳ ул-қудс" номли машойихлар ҳақидаги тазкирасида Шайх Сўфи Наврўз Бухорий фақру фано соҳиби бўлиб, валиуллоҳлар зумрасидан бўлганлиги айтилади. Худди шу тазкиранинг Сўфи Оллоёрга бағишланган бўлим-фикрасида унинг Сўфи Наврўз Бухорийга мурид тушиб, анча пайт Хумул мавзесида унинг тарбияти остида риёзат чекканлиги ҳақида маълумот берилган⁹. У Шайх Ҳабибуллоҳга ҳам алоҳида фикра ажратган. Баъзи тазкираларда Сўфи Оллоёр Шайх Наврўзнинг муриди эканлиги, у эса шайх Ҳабибуллоҳнинг халифаларидан бири бўлганлиги таъкидланган¹⁰.

Тожддин Ёлчиғул ўғли шарҳини варақлашда давом этамиз. Унинг яна бир жойида Сўфи Оллоёр ҳаётига тааллуқли маълумотлар келтирилган: "Айтмишлар, Оллоёрнинг ўғли Муҳаммад Содиқ¹¹ дегон эрди. Бухорода туғилмиш эрди. Йигирма етти ёш тўлгонда асл юрти Самарқандга кетди. Оллоёр Бухорода қолди. Ўн йилдан сўнг Байтуллоҳга зиёрат учун азм айлаб, бизнинг Булғор юртина душ келиб, Қозон қалъасинда бироз таваккуф айламишдир. Аввал замонда Булғорнинг бир комила сўфиси бор эрди. Исмини Идрис Ҳофиз дерлар эди. Онинг била силсилалари бир эрмишдур. Оқибат, Оллоёр Сўфи Булғор юртидин Арзирумга бормиш. Анда чўқ кароматлари билинмишдин сўнг Искандария

⁹ Мақсуд Бухорий. Равойиҳ ул-қудс. Қўлёзма. К. Каттаев қўлида сақланади. 1086-варақ.

¹⁰ Абдулазиз Амир Кулолий. Тазкираи машойихи мутаахирини Бухоро. Қўлёзма, ЎзФАШИ №79, 726- варақ.

¹¹ Аслида Муҳаммад Содиқ эмас, балки Муҳаммад Сиддиқдир.

шаҳрина келди. Анда дор ул-фанодан дор ул-бақога кўчди. Ражаб оийнинг йигирма тўққизинчи куни эрди. Оллоёрнинг ул замондаги ёши тўқсон эди. Узун бўйлик, қўй кўзлик, жайрон соқоллик демишлар.¹² Ушбу таржимаи ҳол, аввало, қўлимизда тўпланган фактик материаллар ва, иккинчидан, юртимизда яратилган қўлёзма манбалардаги маълумотлар билан қиёсан ўрганилганда, ҳеч бир асосга эга эмаслиги ойдин бўлди. Фақат вафот этган вақти, ёши ва шакл-шамойили ҳақидагилари тасдиқланди. Бу маълумотлар қадимда расм бўлган аҳамиятли саналар, жумладан, машҳур китиларнинг вафотларига ёхуд машҳур иморатларнинг қуриб битказилиши муносабати билан ёзиладиган таърихлар оҳангини эслатади. Эҳтимол, унинг қўлида шундай таърих тўплам-тазкиралардан бири бўлгандир. Кейинги изланишлар буниси аниқлар. Сўфи Оллоёрнинг Вахшивордаги авлодларининг таъкид этишларича, ул зотнинг 90 ёшга кириб вафот этгани (ҳижрий сана ҳисобида, албатта) ота-боболаридан нақл этиб келинмоқда. Ўғли масаласига келсак, у ҳам, кўпинча, отаси ёнида бўлган. Вахшиворликларнинг айтиши бўйича, Сўфи Оллоёр умрининг ниҳоясида ўғлига: "Менга ватанга қайтиш муяссар бўлмайди шекилли, сен ватанга қайтгил" -деб уни Каттақўрғонга жўнатган экан. Алломанинг қabri Сурхондарёнинг Вахшивор мавзесидадир. Ўғли Каттақўрғон ва Қашқадарё чегарасидаги Чўнқаймиш қишлоғида дафн этилган. Маълум бўладики, шарҳда келтирилган таржимаи ҳол воқеликка тўғри келмайди. Яна бир афсусланарли жойи шундаки, Тожддин Ёлчиғул ўғлининг мутафаккир туғилган жойи номини ўз шеvasида ёзиб юборганлиги олимларни бир қадар чалғитган. Хорижий олимлар Сўфи Оллоёрни ўзбекларнинг Минглаар жамоасидан деб Тожддин Ёлчиғул ўғлининг шарҳига асосан қайд этишган. Дарҳақиқат, минглаб нусхаларда чоп этилган тошбосма нашрдаги «*مینگلون*» - (Мянкалон ёки Мийнкалон) тарзида келтирилган атамани «Минглаон» тарзида ҳам ўқиш мумкин. Балки Ёлчиғул ўғли ўзи ёзган асл нусхада «Миёнкол» деб кўрсатгандир? Чунки баъзи тазкираларда Сўфи Оллоёр Миёнколий деб ҳам зикр этилган (Миёнкол Каттақўрғон жойлашган воҳа номидир - Ш.С.). Бошқалар томонидан нусхалаштирилганда у «Мянкалон»га айланган кетган бўлиши ҳам эҳтимолдан йироқ эмас. Чунки араб имлосида охирги бўғини — "кол" зичроқ ёзилганда ва қўлёзмаларда нуқталарнинг тушиб

¹² Рисолаи Азиза, 247-бет.

қолиши одатий ҳол эканлигидан келиб чиқилса, унда уни "калон" ёки "(г,к)-лон" деб ўқиш мумкин. Шу сабабли хорижий олимлар уни уруф маъносида қабул қилган бўлишлари ҳам эҳтимолдан узоқ эмас¹³. Зотан, Сўфи Оллоёрнинг нўғай эмаслиги олимларга аён бўлган¹⁴. В. Абдуллаев хорижий оллоёршунослардан фарқли равишда уни Минглар тарзида тушунган ва ҳозирги Иштихон туманидаги қишлоқ деб тахмин қилган. Дарслик яратилган даврларда ушбу маълумотга ошкора аниқлик киритиш балони чақиритиш билан баробар бўлганидан айрим зиёлилар сукут сақлашган. Аммо бугунги даврда ушбу тўқима маълумотни ҳақиқий деб ишонтиришга бўлган уринишларнинг асоси пучдир.

Сўфи Оллоёрнинг туғилган йили манбаларда зикр этилмаган. Вафот этган йили бизгача етиб келган бир неча таърихлардан маълум. Масалан, "Сабот ул-ожизин"нинг Техрон нашрида келтирилган сўзбошида ва Убайдуллоҳ ибн Исломқули шарҳида берилган:

**Чероғ-и кулба-и асрор-и тавҳид,
3- соф-и машраб-и Сўфи Оллоёр.
Агар жўянд та'рих-и вафоташ,
3- қофу жиму гайну лом бардор¹⁵.
(Тавҳид асрори кулбасининг чироғи
Машрабининг софлигидан Сўфи Оллоёр.**

¹³ Жумладан, Саид Туркистоний ёзади: Қабиласи-Самарқанд атрофларида Мингия деган зирavorликлар билан машҳур ўзбек қабиласига мансуб. Қаранг: Сўфи Оллоҳёр\Ғойиблар хайлидан ёнган чироқлар. Тўплам, Тошкент-1994, 285-бет. У анча муқаддам Сурияда "Сабот ул-ожизин" китобини нашр эттирган.

¹⁴ Мутафаккир бирор-бир асарида ўзини нўғай деб айтмаган. Фурсатдан фойдаланиб, унинг Ўтарчи уруғидан эканлигини таъкидлаб ўтишни истар эдик. У рубойларининг бирида шундай келтирган:

Холиқо! Ё аввало! Ё охиرو!
Нафсу шайтон жонима бўлди бало.
Гарчи Оллоёр Ўтарчидур ямон,
Қўймағил душман қўлиға мубтало.

(Убайдуллоҳ ибн Исломқули шарҳи, 225*-вар.)

¹⁵ Сабот ул-ожизин\Ал-мактабат ул-исломия, Гунбади Қобус-Ҳожжи Тэлои.-Техрон, 1408 ҳ. С. 5. Бундан сўнг "Сабот ул-ожизин"дан келтирилган иқтибослар шу китобдан олинди.

*Агар вафоти таъриhini изласалар
Қофу жиму ғайну ломдан кўтар).*

Шунингдек, XIX асрнинг охириги чорагида Исроилжон Тошкандий томонидан кўчирилган «Сабот ул-ојизин»нинг нусхаси охирида қуйидаги таърих сабот этилган:

**Абу Ҳанифай вақт аст Сўфи Оллоёр,
Худо дода ба ў қолу ҳолро бисёр.
Ҳар онгаҳ омада тарихи фавти ў пурсанд,
Бигў, ту қофу жиму ғайну ломро бишумор!
(Сўфи Оллоёр замонанинг Абу Ҳанифасидур,
Худо унга қол (гиний илмлар) ва ҳол (суфийлик)ган кўп
бахраманд этгандир.**

*Ҳар гоҳ келиб унинг вафоти санасини сўрасалар,
Айтгил: «Сен қоф, жим, ғайн ва ломни сана!»*

Тарих моддаларидан 1133 йил ҳосил бўлади. Фаҳмийнинг тазкирасида янглиш ҳижрий 1136 йил кўрсатилган¹⁶. Фикримизча, тарихда кўрсатилган санага ишониш маъқулроқ. Агар Сўфи Оллоёрнинг ҳижрий йил ҳисоби билан 90 ёшда вафот этгани ҳисобга олинса, у кишининг туғилган йилини ҳижрий 1043 йил деб белгилаш мумкин. Бу сана милодийга айлантирилганда 1634 йил ҳосил бўлади. Кўринадики, шу давргача эълон қилинган тадқиқотларда кўрсатиб келинаётган 1644 йил санасидан кўра ҳақиқатга яқин деб ўйлашга асос бор.

Ўрни келганлиги туфайли тадқиқотчилар ҳукмига яна бир мулоҳаза мавжудлигидан хабар бериб ўтиш маъқул кўринди. Самарқанд вилояти Каттақўрғон шаҳрида азал-азалдан бир ривоят юради. Эмишки, Сўфи Оллоёр амалдорликни ташлаб, Пайшанба беклигидаги она қишлоғига қайтгач, осуда ибодат билан машғул бўлади. Халқнинг унга томон оқиб келаётгани ва катта эътиқод қўйгани сабабидан акаси Пайшанба беги Фарҳод Оталиқ ўз ҳудудидаги Зарафшон дарёсининг Наҳрипай ирмоғига яқин сўлим ва баҳаво гўшасидан унга маскан қуриб беради. Дастлаб у хонақоҳ ва унинг ёнида аҳли аёлига мўлжалланган бир неча ҳужралардан иборат бўлган¹⁷. Аста-секин Сўфи Оллоёрнинг

¹⁶ Абдулматлаб Фаҳмий Тазкират уш-шуаро. Қўлёзма. ЎзФАШИ инв. 2331,70а-вар

¹⁷ Уларнинг бир қисми ҳозиргача сақланган.

муридлари ва ихлосмандлари пир ёнида манзил тута бошлаганликлари оқибатида Фарҳод уларнинг гўшаларини кенгайтириб, девор билан ўраб беради. Тез орада гўша қўрғонга айланиб, унга жонли шаҳар ҳаёти кириб келади. Пайшанба беклиги Самарқанд ва Бухоро чегарасида жойлашганлиги учун асосан қоровултепалар ва турли катта-кичик қўрғонлардан иборат бўлган. Сўфи маскан тутган қўрғон атрофдагиларга қараганда каттароқ ва марказ ролини ўйнай бошлагани учун халқ орасида Каттақўрғон номи билан машҳурлик тутади. Сўфи Оллоёр ҳақидаги баъзи охириги давр тадқиқотларида айтилган Фарҳоднинг шаҳар қуриб бергач, об-ҳавоси ёқиб қолиб укаси сафардан қайтгунча ўзи кириб олгани ва бундан Оллоёрнинг жаҳли чиқиб юртини тарк этгани ёки яна бир ўринда шаҳарнинг тупроғини ташқаридан олибсизлар, деган иддао билан бу ерда яшашдан воз кечгани ҳақидаги фикрлар унинг исломий ахлоқи ва ғояларига, айниқса, дунёқарашига мос эмас. Ушбу маълумотлар халқ ичида турли муносабатлар билан улуғ пирга асоссиз боғланиб қолган оғзаки нақллардан бошқа нарса эмас. Каттақўрғон қурилиб битгандан сўнг ҳам у анча пайт шу ерда истиқомат этган. Кейинчалик халқ орасида ўз таълимотини тарғиб этиш мақсадида юртдан чиқиб кетган. Шуни ҳам ҳисобга олиш керакки, шаҳарда ҳожатталаблар, баракатталабларнинг уни ҳол-жонига қўймаганлиги, кароматталаблар, башоратталабларнинг издан қолмаганлиги, эҳтимол, унинг бу ерда муқим яшашига имкон бермагандир.

Каттақўрғон шаҳрининг дарёга яқин қисмида жойлашган Сўфигузарда ҳозир ҳам мутафаккирнинг масжид ва ҳужраси аҳоли томонидан кўз қорачигидек сақланиб келмоқда. Ушбу факт Сўфи Оллоёрнинг асл ватани Каттақўрғонга яқин қишлоқлардан бири бўлганлигини тасдиқлайди.

Мустабид шўро тузуми даври икки-уч авлодга чўзилгани ва унинг шафқатсиз сиёсати оқибатида ўтган аср бошида боболаримизга яхши маълум бўлган оғзаки маълумотлар қоғозга туширилмай қолиб кетди. Бугунги кунга келиб ўша тўнғич авлоднинг дунёдан ўтиб кетганлиги оқибатида оғзаки етиб келган далилларни тахмин даражасида баҳолашдан бошқа иложимиз йўқлигини тан олишга мажбурмиз. Аммо шундай бўлса-да, баъзи кекса маърифатли инсонларнинг бошқа бир муносабат билан келтирган хотиралари бизга салмоқли фактик материал бериши мумкин. Жумладан, каттақўрғонлик ёши тўқсонни оралаб қолган кекса журналист Малик Элмуродов "Каттақўрғон тарихи: кеча

ва бугун" китобида ёзишчи, Сўфи Оллоёр Каттақўрғондаги Ўтарчи қишлоғида туғилган. У "Наҳрипай дарёси (Каттақўрғон шахри ичидан оқиб ўтади-Ш.С.) ёқасидаги Сарипултепа қишлоғига туташ бўлган ҳудудда жойлашган"¹⁸. Айти пайтда Наҳрипай дарёсининг бир қисми, Сарипул қишлоғи ва унга туташ қишлоқлар Каттақўрғон тумани Зарафшон жамоа хўжалиги ҳудудига тўғри келади¹⁹. Назаримизда юқоридаги мулоҳазаларда жон бордек.

Сўфи Оллоёр Каттақўрғондан 50-60 ёшларда бўлганида чиқиб кетганлиги тахмин қилинади. Бир мунча муддат Қашқадарё ва Самарқанд ўртасидаги хушҳаво тоғ ёнбағридаги Чўнқаймиш қишлоғида яшаб ўз таълимотини тарғиб этганлиги маълум. Умрининг охириги йилларини Сурхондарё тоғ этакларида, хусусан, Ваҳшивор мавзесида ўтказган. 1721 йилда шу ерда вафот этган.

Сўфи Оллоёрнинг ўзбек ва тожик тилларида мумтоз адабиётнинг газал, туюқ, соқийнома, маснавий каби лирик жанрларида ижод этгани маълум²⁰. Бу Сўфи Оллоёрнинг иқтидорли шоир, зуллисонайн адиб сифатида ўзбек ва тожик адабиётлари тарихида муносиб ўрни борлигидан далолат беради.

Аммо шоирлик унинг асосий фазилати эмас. Сўфи Оллоёр, биринчи навбатда, йирик илоҳиётчи ва фақих, мутакаллим олим, Имом Аъзам Абу Ҳанифа таълимотини ривожлантирган, «Саводи Аъзам» анъаналарига янги ҳаёт бахш этган буюк дин арбобидир.

Сўфи Оллоёрдан бир неча асарлар мерос қолган. Булар "Маслак ул-муттақин", "Сабот ул-ожизин", "Махзан ул-мутеъин" ва "Мурод ул-орифин" асарлари бўлиб, ислом дини асослари-ақида ва фуруъ-фикҳий масалалар, тасаввуф илми шарҳига бағишланган. Олдинги икки асар назмда битилган бўлиб, бири туркий, иккинчиси форсийда таълиф этилган²¹. "Мурод ул-орифин" форсий тилда наср йўли билан ёзилган бўлса-да, унда шеърый баён ҳоллари ҳам учрайди.

¹⁸ Каттақўрғон: кеча ва бугун\Муаллифлар гуруҳи. Самарқанд, 1994, 35-бет.

¹⁹ Каттақўрғон тарихи ва адабий муҳити билимдонларидан бири, фазлу заковат соҳиби, маърифатли инсон Ҳасан Нормуродовнинг бизга тушунтиришича, ХХ асрнинг 40-йилларига қадар Ўтарчи қишлоғи мавжуд бўлган. Урушдан кейинги йиллар Кичик кўрпа қишлоғи таркибига сингиб кетган.

²⁰ Қаранг: И. Сувонқулов. Маънавият илдизлари, 93-бет. Шунингдек, И.Сувонқулов "Сўфи Аллоҳёр" китобида ёзишчи, унинг қўлида сақланаётган Убайдуллоҳ Аламқаш тузган баёзда Сўфи Оллоёрнинг 73 та турли жанрларга мансуб шеърлари келтирилган. Олим ўз тадқиқотларида уларнинг баъзилари ҳақида сўз юритган

²¹ Ҳозирча "Махзан ул-мутеъин" номи китобнинг нусхаси топилмаётгани сабабли у ҳақда фикр юритишнинг иложи бўлмади.

"Маслак ул-муттақин" Сўфи Оллоёрнинг энг йирик асари бўлиб, муаллифнинг ўзи қайд этишича, уни ҳижрий 1111 йил қурбон ойининг жума куни ёзиб тутатган. Асар форсий назмда битилган, ҳажми 12000 байтдан ортиқроқдир. Бу ҳақда "Сабот ул-ожизин" да маълумот беради:

**Битибмен форсий тилда бир китобе
Тамом анда масойилнинг жавоби.
Ҳама фатвову тақвонинг баёни
Ўн икки мингдан ортиқ, байти они. (342-б.)**

"Сабот ул-ожизин" ислом дини асосларини ўргатувчи энг муҳим фан бўлган ақида (ақоид) масалаларининг туркийдаги шарҳидир. Шоирнинг ўзи айтганидек:

**Ёзилди форсий тил бирла мактуб,
Ақидоту фуруғи қурби маҳбуб.
Аниким кўрдилар туркий ёронлар,
Дедилар: "тар дуо қилса эранлар.
Битилса турки тил бирла ақида,
Кўнгиллар бўлса ондин орамида."
Тамаллуқ қилдилар чун бир неча ёр,
Қалам тортай, худо бўлсин мададкор.
Валекин айлайин сўзларни ижмол,
Манга йўқтур муфассал қилғали ҳол.²²**

Сўфи Оллоёр унда Оллоҳ таолонинг маърифати, тавҳиди, сифатлари, имон, фаришталар, қабр азоби, қиёмат куни, пайғамбар шафоати, умрнинг фонийлиги ҳақида хабар беради. Шунингдек, авлиёлар каромати, пири комиллар, ризо ва сабр, таъма, дунё ҳийлаларидан қочиш, тажарруд, кибр, таваккул, дарвешлик, мулойимсўзлик, эзгулик, ҳақирлик, садоқат, чин эрлик, худодан умидворлик каби инсон камолотини белгиловчи ҳолатлар ҳақида содда тил ва таъсирчан руҳда баён этади

«Мурод ул-орифин» асари Сўфи Оллоёрнинг охириги, тўртинчи китобидир. Муаллиф ёзади: " (Аммо баъд) мегуяд ин фақир, ал-мавусуф биттақсир, хоки поя мардони таваккули Оллоҳёр ибн Оллоҳқули нафароллоҳу исёнаҳумо ва тажовузи нуқсонаҳумо бо вужуди дуний ва забуний, ба машовирати дўстон китоби

²² Сабот ул-ожизин, Техрон, с. 60-61

"Маслак ул-муттақин", онгоҳ "Сабот ул-ожизин" ва онгоҳ "Махзан ул-мутеъин" савод карда шуд ва муҳиббони диний низ истидъо карданд, ки дар тасаввуф ва рашод мувофиқи эътиқод нусхае савод шавад"²³. (Нуксонлиликда машхур, фақиру ҳақир (қадрсиз), таваккул эранларининг хоки пойи, Оллоёр ибн Оллоҳқули, Оллоҳ унинг пасткаш ва иродасизлигига қарамай гуноҳларини ва ҳаддан ортиқ нуқсонларини кечирсин, дўстлар маслаҳати билан "Маслак ул-муттақин", сўнг "Сабот ул-ожизин" ва сўнг "Махзан ул-мутеъин" ёзилгандан сўнг дин муҳиблари эътиқодга мувофиқ тасаввуф ғоялари ва тўғри йўл ҳақида китоб битилишини илтимос қилдилар.)

Китоб 15 фаслдан иборат. Унда тасаввуф илмлари, Тавҳид, дунё ва Оллоҳни таниш, Фано ва Бақо, Мақсудга ва Муҳаббатга эриштирадиган воситалар ислом оламининг ўттизга яқин машхур уламолари ва буюк суфийларининг рисолаларига суянган ҳолда тушунтирилган.

Сўфи Оллоёр ижоди ва фаолияти XVII аср-XVIII аср бошлари ижтимоий-маънавий муҳити ва даврнинг асосий ғоявий йўналишларини ўрганишда фавқулодда муҳим манбадир.

²³ Мурод ул-орифин. Босма. Тошкент, 1912, 2-бет

II БОБ. СҶҒИ ОЛЛОЁР ВА ДАВР

Маънавий муҳит таназули

XVI асрнинг II ярмидан Ўрта Осиёда нақшбандия тариқати мавқеи заифлашиб, унинг таянч марказлари Ҳинд минтақасига кўча бошлайди²⁴. Бунинг сабаби Мовароуннаҳр ижтимоий-сиёсий ҳаётидаги нотинчлик, беқарорлик ва тариқат пирларининг ҳокимиятни қўлга киритиши, халқ орасидаги тарбиявий ишларнинг сусайиб қолиши билан боғлиқ бўлган дейишга асос бор. Айниқса, XVI асрнинг I ярмида Ўрта Осиё сиёсий-ижтимоий ҳаётида маълум мавқега эга бўлган нақшбандия тариқати пири Хожа Аҳмад Косоний-Маҳдуми Аъзам (1461-1542) вафотидан сўнг ўтган бир аср давомида ягона суфийлик ҳалқаси олдинги асрлардаги ўзининг пешқадамлигини йўқота бошлаганини кузатиш мумкин: Маҳдуми Аъзам авлодлари орасида тариқатга раҳбарлик қилишдан кўра сиёсий ҳокимиятга интилиш тамойили устуворлик қилди²⁵. Тариқат пирларининг хонлар даврасига интилиши, катта вақфларни қўлга киритишга ва мол-мулк тўплашга ҳаракат қилиши одат тусини олди. Натижада Мовароуннаҳр ҳудудида кўплаб мустақил ҳалқалар ташкил бўлиб, минтақавий чегараланиш ва ўзаро рақобат пайдо бўлди. XVII асрда анъанавий тариқат тарбияси билан шугулланган асосий мактаблар сифатида Шарқий Туркистонда Ҳидоятulloҳ Офoқхўжа (вафоти 1695 й.), Бухорода Шайх Ҳабибуллоҳларни (вафоти 1700 й.) кўрсатиб ўтиш мумкин.

Нақшбандиянинг XVI асрдан кейинги тараққиёти Ҳиндистон билан боғлиқ. Деҳлида Боқибиллоҳ Беранг (1563-1603) асос солган нақшбандия маркази қисқа вақт ичида ўз таълимотини бутун Ҳиндистонга ёйишга эришди. Бу ерда, кейинчалик, нақшбандия-

²⁴ Ж.Тримингэм. Суфийские ордены в Исламе\ Пер.с англ. А.Ставиской, под. Ред. О.Акимущкина. Москва, 1989, стр.84

²⁵ XVII асрнинг II ярмида Шарқий Туркистонда Маҳдуми Аъзам авлодларининг оқтоғлик ва қоратоғликлар аталмиш тармоқлари ўртасида ҳокимият учун бўлган кескин курашлардан сўнг Ёркент тахтига оқтоғлик Ҳидоятulloҳ Офoқхўжа ўтиради. Ушбу сулола 78 йил давомида ҳокимиятни бошқарган. Қаранг:К.Каттаев. Маҳдуми Аъзам ва Даҳбеда. Самарқанд, 1994,55-б. И.Абдуллаев. Баҳоуддин Нақшбанд\Ғолиблар хайлидан ёнган чироқлар тўплами, Тошкент, «Ўзбекистон»,1994, 172-б.

нинг турли тариқатлар, эътиқодлар ва фалсафий қарашлар таъсирига тушиб қолганини кўриш мумкин. Шу даврларда Ҳинд ва Туркияда сон-саноксиз суфий тоифалари, турли усуллар ва қонун-қоида, расм-русумларни тарғиб этиш орқали суфийлик мартаба-мақомларини эгаллашга даъват этувчи таълимотлар пайдо бўлди. 1935 йилда Қоҳирада чоп этилган Муҳаммад бин Али ас-Санусийнинг "Ас-Салсабила ал-маъин фи-т-тароик ал-арбаъин" асарида ўша даврда Ҳиндда мавжуд бўлган қирқ тариқат таълимотининг моҳияти очиб берилган. С.Ж. Тримингэм шу даврда мавжуд бўлган тариқатларга баҳо берар экан, ёзади: "Ҳиндистондаги ҳеч бир тариқат атрофдаги диний муҳит таъсиридан холи қола олмасди. Кўпчилик тармоқлар турли ирфоний таълимотлар ва зиддиятли оқимларнинг ғояларини ўзига сингдириб, омихталашиб кетдилар. Қаландарлар хилидаги сон-саноксиз дарвишлар пайдо бўлди"²⁶. Албатта, хорижда ривожланган бу таълимотлар Хитой, Афғонистон, Эрон, Ҳиндистон ва Туркия билан савдо ва умумий миграция ҳудудига эга бўлган Мовароуннаҳрнинг ижтимоий-маънавий ҳаётига ҳам ўз таъсирини ўтказиб тургани табиий. Афсуски, тарих, тасаввуфга оид мавжуд адабиётлар ва манбалар ичида XVI-XVIII асрларда Мовароуннаҳрда мавжуд бўлган тариқатлар ҳақида тўлиқ тасаввур берадиган салмоқли асарга кўзимиз тушмади. Ҳозирча шу давр маънавий муҳити ҳақида тасаввур берадиган манбалар - бу Сўфи Оллоёрнинг асарлари ва Тожддин Ёлчиғул ўғли томонидан «Сабот ул-ожизин»га «Рисолаи Азиза» номи билан ёзилган шарҳдир. Шорих Сўфи Оллоёр «Сабот ул-ожизин»да танқид қилган фирқа ва оқимлар шарҳида ўша пайтларда кенг тарқалган 14 та бидъат таълимот устида тўхталиб ўтади²⁷. Албатта, уларнинг ғоялари атрофлича очиб берилган деб бўлмайди. Ёлчиғул ўғли, асосан, Сўфи Оллоёр байтлари мазмунига мувофиқ бидъат таълимотларнинг халқ мафкураси ва маънавиятига жиддий зарар етказган жиҳатларинигина кўрсатиш билан кифояланган. Сўфи Оллоёр асарларида ва "Рисолаи Азиза"да номи тилга олинган тариқатларга доир кўшимча маълумотлар давримизда чоп этилган тасаввуф тариқатларига бағишланган тадқиқотларда учрамади. Кейинги тадқиқотлар ушбу мавзуга ойдинлик киритар, деган умиддамиз. Сўфи Оллоёр ёзади:

²⁶ С. Ж.Тримингэм.Сүфийские ордены, стр.87.

²⁷ Рисолаи Азиза, 137-138-бетлар.

Гараз, эй бандалар, нозир бўлинглар!
Ёмон йўл фирқага ҳозир бўлинглар!
Бани одамда бордир бир фариқа,
Тутарлар ўзларин аҳли тариқа.
Алар шаръи Набининг душманидур,
Аларни оти, яъни Равшанийдур.
Алар ўзларига ориф қўюб от,
Ўқурлар омиларга яхши абёт.
Валекин айтишур беҳуда маъни,
Ўзини йўлига солмоққа, яъни.
Уларда бўлмағай ҳеч яхши ният.
Аёлу аҳлида бўлмас ҳамият.
Аларни феълани ким яхши билди,
Бўлуб кофир, ёнар ўтқа йиқилди.

Равшания номи билан машҳур бўлган бу оқимга балхлик Ибн Сафвон Равшаний асос солган. Ўз таълимотини, асосан, Туркистонда - Бухоро ва Қашқар ўлкаларида ёйган. Ёлчиғул ўгли унинг бидъатлари Қозонга ҳам етиб келганини ва унинг даврида ҳам булғор вилоятининг баъзи чеккаларида сақланиб қолганлигини айтиб ўтади. Равшанийлар- ҳуруфийлардан ажралиб чиққан ботил оқим бўлиб, жаҳрия зикр билан шуғулланганлар, «жазба аҳлимиз» дея девона қаландар бўлиб шаҳарма-шаҳар, қишлоқма-қишлоқ изғиб юрар эканлар. Ёлчиғул ўгли уларнинг мазҳаби моҳиятини шундай тасвирлайди: "Ўзини тасаввуф аҳлидан деб ҳисоблайдиган бу гуруҳларнинг энг каттаси "Ҳуруфийлар"дур. Улар икки хилдир. Бирисин "ҳуруфий ул-фаръий" ва иккинчисини "ҳуруфий ул-аслий" дерлар. Биринчиси авбошийлар ва кейингиси равшанийлар мазҳаби билан машҳурдирлар. Улар бир-бирларини ориф деб қақиришади. Сўзларини турли ҳикматли байтлар билан безайдилар. Оқшомлари жам бўлишиб, турли мусиқа асбобларидаф(доира), най, қўбизлар чалиб, охират ҳолини баён этувчи ҳикматлардан сўйлайдилар. Йиғилган хотинлар ва ёш йигитлар жўр бўлишиб, ашула айтадилар. Айтишларича, Бу тоифа бир-бирларига севги изҳор қилгувчилардир. Бир-бирларидан хотинларини аямаслар. Шариат олимларини душман билурлар. Намозни севмаслар ва айтурлар: "Кимки бизнинг мажлисимизда бир кеча иштирок этса қирқ йиллик ибодат савобини олади".

Сўфи Омлоёр авбошийлар ҳам жуда кўпайиб кетганини қайд этган:

**Бўлубтур ҳам тақи бир фирқа пайдо
Оти мўъмин, вале нафсиға шайдо.
Йигарлар порас бўйни явонни,
Солурлар ўртага қизу жувонни.
Агарчи равшаний эрмас бу авбош,
Вале бу иш шариат ҳукмидин тош.²⁸
Бу айвон фирқақим золу музилдур,²⁹
Шариат аҳли бу элдин хижилдур.**

Ёлчиғул ўғли келтиришича, ушбу авбошлар³⁰ гуруҳи хуруфийлардан ажралиб чиққан Аббосия тариқати аъзолари бўлиб, асосчиси Аббос ибн Убайддир. Улар ўз мажлисларида Ҳиндда ўсадиган қора тусли гиёҳванд - "явон" ўсимлигини тутатар эканлар. Шайх эса тутун таъсирини бартараф этиш учун доим сирка ва хамуза³¹ ичимлигини ичиб турар экан. Барча ҳушсиз бўлгандан сўнг фаҳш ишларини бошлар экан.

Кенг тарқалган бидъат оқимлардан бири "Ҳуббия" бўлиб, ишқ тариқати маъносини англади. Улар "Агар Аллоҳни қаттиқ севсанг, у ҳам сени севади. Шунда сендан шариат аҳкоми соқит бўлади" деган ақидани илгари сурадилар. Улар ҳақида Сўфи Оллоёр келтиради:

**Яқин билгилки, баъзи номусулмон,
Демиш: "Вақтинки қурбат"³² топса инсон,
Кўтарур Ҳақ шариат ҳукмин андин."
Бўлур юзи қаро мундоғ дегандин.
Бу ботил сўз эрур қавли малоҳид,
Шариатга эрур ул фирқа жоҳид.**

²⁸ Тош-ташқари

²⁹ золу музил – ўзи адашган ҳолда ўзгаларни ҳам адаштирувчи

³⁰ авбошлар- дайдилар, безорилар маъносиди

³¹ Хамуза- лимон шарбати

³² қурбат- Олоҳга яқинлик

Ушбу сатрларда Сўфи Оллоёр айнан шу суфийнамоларни танқид қилади. Ёлчиғул ўғлининг ёзишича, бу тоифа исломда ҳаром қилинган нарсаларни ҳалол ҳисоблар ва "малоҳид" - мулҳидлар номи билан машҳур экан. Малоҳида истилоҳи тарихда Ҳасан Саббоҳ издошларига нисбатан қўланган. Эътиқодсиз, даҳрий маъноларини англатади. Қуйидаги сатрлар уларни қўллаб-қувватловчиларга қаратилгандир:

**Буюрғониға ҳар ким бўлса мункир,
Гумон йўқтур, бўлур албатта кофир.
Ўшал халқики кўп беақл эмишлар,
Худонинг душманин ошиқ демишлар!**

Ўша даврда яна шундай суфийнамолар тоифаси бўлганки, улар ўз таълимотларига "ҳар бир киши ғайб илмини эгаллаши мумкин ва валий бўла олади" деган шиорни асос қилиб олиб, халқнинг пайғамбарларга бўлган эътиқодини бузишга ҳаракат қилганлар. Бундай фитна кўзғатувчилар олдинги даврларда ҳам учрагани ислом тарихидан маълум. Имом ал-Бухорий Масруқ разияллоҳу анҳудан шундай ривоят қилади: «Оиша онамиз бундай дедилар: «Кимки сенга «Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи ва саллам Оллоҳ таолони кўрган» - деган бўлса ёлғон айтибдур, чунким Оллоҳ таоло ўзини (фоний) кўз билан кўриб бўлмаслигини (Қуръонда) айтгандур. Кимки сенга: «Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи ва саллам ғайбни (инсон билолмайдиган нарсаларни) билурлар», - деган бўлса, ёлғон айтибдур, чунким Оллоҳ таоло ўзидан бўлак ҳеч кимса ғайбни билолмаслигини (Қуръонда) айтгандур»³³. Сўфи Оллоёр асрлар давомида шакланган исломий дунёқарашнинг бузилишига ва носоғлом муҳитнинг вужудга келишига олиб келадиган бу таълимотта эргашмасликка чақиради:

³³ Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ал-Бухорий. Жомий ас-саҳиҳ, 4-жилд Тошкент, 1997, 461 - бет. Бундан кейин келтирилган барча ҳадислар жилди ва бети кўрсатилган ҳолда иқтибос сўнгида қавс ичида берилган.

Киши деса валийни ғайбдондир,³⁴
Наъзу биллаҳ, бу сўз кўп ёмондур.
Набий ҳам билмагай ушбу равишдин.
Магар билдурса тангрим баъзи ишдин.
Худонинг хоссасидур илми ғайби
Бу сўзни бўлмагай бир зарра райби.
Яқин бил, ғайб ишидин фолбинлар
Хабар берса агар ё аҳли жинлар
Киши чин деса ул ботил сўзини
Бўлуб кофир, қаро қилгай юзини.
Наъзубиллаҳ, андоғ муътақаддин
Худойим сақлагай бу ройи баддин.

Ёлчиғул ўғли бу тариқат номи "Авлиёия" эканлигини қайд этар экан, уларнинг жаҳрия зикр қилиши, айрим ишлари шариатга мувофиқ келса-да, назарларида куфр кўпдир, дейди.

Ҳалолия (ёки ҳилолия) номли гуруҳ ҳам ўзини суфийлар деб ҳисоблар, зикрлари мусиқа ва рақслардан иборат экан. Улар тирикчилик йўлида нимани қўлга киритсалар, учдан бирини шайхга топширар эканлар. Ёлчиғул ўғли уларнинг Ёркент, Қўқон ва Андижонда жуда кўплигини таъкидлайди.

Бу даврда тарқалган энг бидъат таълимотлардан бири **Ҳулулиядир**. Бу тоифа суфийлари аёллар ва эркаклар бир-бирлари билан қучоқлашиб сўрашиши керак деб ҳисоблаганлар. Чиройли қиз ва ўспиринлар билан қучоқлашиш ҳалол ҳукмига олиб борилган. С.Ж.Тримингэм ушбу тариқат ҳақида қисқача маълумот бериб ўтар экан, унинг тасаввуф дунёси томонидан қораланган, мардуд, яъни рад этилган тариқатлигини айтиб ўтган. Ёлчиғул ўғли бу мазҳабнинг Ҳинддан кириб келганини, "зохирларида шаҳодати дин бўлса-да, ишлари куфр, ўзлари кофир" эканлигини айтади. Сўфи Оллоёр ўз насиҳатларида уларнинг одатларига ишора этади:

**Иккинчи, чунки шахватдин хатардур,
"Нихоя" ким китоби муътабардур.
Битибдур шарҳида ул соҳиби фазл.
"Кишиким қилса номаҳрам била ҳазл,
Ани ҳар бир сўзига, эй хирадман,
Бўлур дўзахда то минг йилгача банд".**

³⁴ ғайбдон - ғайб сирларини билувчи

**“Хулоса”ю “Хизона”, “Шарҳи Аврод”
Битибдур, балки чиндур, нухсада ёд:
“Жувон хотунки, номахрам эмишдур,
Салом этмак анга мамнуъ демишдур”.**

Хуррия тариқати гоялари ҳам ҳулулияниқига ўхшаш. Бироқ улар “Аллоҳни танимоқ банданинг қўлидан келмайди” шунинг учун жәннат орзуси билан чекланмоқ керак деган ақидада мустаҳкам турадилар. Уларнинг шиори қуйидаги байтда мужассам:

**Туро ту дони, ҳаргез натвон шенохт кас,
Гар надонад ҳар кас, ту донию бас.**

Мазмуни: Ўзингни ўзинггина яхши биласан. Сени танишга ҳеч ким қодир эмас. Ҳар ким била олмаса ҳам сен ўзинг билсанг, шу бас.

Воқифия тариқати аъзолари беш вақт намоз ўқийди, ўз масжидларига эга, кўринишидан суннати сания тариқатларига ўхшаб кетади. Аммо бидъатлари кўп. Ёлчиғул ўғлининг маълумотига кўра, улар намоздан сўнг гўё меҳробга бир чиройли қиз ёки кўркам ўспиринни ўтқазиб қўяр эканлар. Унинг юзига диққат қилиб: “Ло илоҳа иллаллоҳ”, -деб авжида беҳуш бўлар эканлар. Сўфи Оллоёрнинг қуйидаги байтлари шулар ҳақида айтилгандек:

**На ул жамъики гафлат аҳли бўлғай,
Баҳойимдин³⁵ зиёда жаҳли,³⁶бўлғай.
Аларни суҳбатин бил захри қаттол,
Бузар кўп суҳбатин бир бад афъол.
Керак суҳбат эли бир тану бир жон,
Барас³⁷ бар рўи нохун бўлса ҳам нанг.
Агар музирдур³⁸ул, нафрат қил ондин!
Йилондин не зарар кўрсанг ел ондин!³⁹**

³⁵ Баҳойим - ҳайвон

³⁶ жаҳл - жоҳиллик

³⁷ барас - тирноқ устига тушадиган оқлик

³⁸ музир - зараркунанда

³⁹ ел ондин! - ундан қоч!

Мутақосила номли суфийлар тоифаси "тиланчилик-фақру фано йўли" деб ҳисоблаганлар. Ўтган-кетгanning молини безбетлик билан тортиб олиш, кўпинча, бойларнинг молини талаб олиш билан кун кечирганлар. Сўфи Оллоёр бундайлар ҳақида ёзади:

**Кеча—кундузга кимнинг қути етса,
Ҳаром эрмиш ўзини сойил⁴⁰ этса.
Набий айди: "Қиёмат бўлса, эй, дўст,
Тамаъгирни юзида бўлмагай пўст".
Билай десанг бу сўзни, иста"Мишкот",
Тамаъ бирла кечурган, ҳайф, авқот.**

Илҳомия тариқатида илм ўрганиш ва Қуръон ўқимоқ фарз бўлмай, маъмул ҳикматли байтларни ўқиш кифоя ҳисобланган. Сўфи Оллоёр айтади:

**Улуғ йўлдан адашган бир неча беақл,
Қилур эрлардин ул ёлғончилар нақл.
"Кишиким ошиқи дийдори Ҳақдур
Муҳаббат аҳли бирлан ҳамсабақдур.
На ҳожат ўзгача тоатлар андин",
Бўлур юзи қаро бундоғ дегандин.**

Иддаония суфия тариқати малоҳидларга ўхшаш фирқадир. Улар ўз шайхлари ва силсилалари билан мағрурландилар. Мол-давлат учун шайхлик даъвосини қиладилар. Бойларга эҳтиром кўрсатиб, фақирларни оёқости қиладилар. Дунё зийнатига маҳкам боғланган бидъат тариқатдир. Ёлчиғул ўғли улар ҳақида "муршидлари бидъат ва ёлғон сўзласа-да, эътибор қилмайдилар. У Оллоҳ ишқидан маст, муридлар ҳолини тажриба қилиш учун шундай қиляпти, деб ҳисоблайдилар. Бу тоифанинг тили ғийбат ва ёлғондан чарчамайди" -деб келтирган. Сўфи Оллоёр ўз насиҳатларида шу тоифага ўхшамасликка чақиради:

**Такаббур қилмағил, эй бемаоний,
Фалоний ўғлидурман, деб фалоний.
Ишонма отага, қолма талабдин,**

⁴⁰ сойил - тиланчи

**Сўралмасдур қиёматда насабдин.
Ҳасаб фавқи насабдур,⁴¹эй, наку ҳол,
Ипак тўндин ўтар хўп ишлаган шол.
Қорача ўғли хожа ўғлидин кам?
Муаллим бўлса, сайиддан ўтар ҳам.**

Ёлчиғул ўғли байтлар шарҳи асносида яна бир неча бидъат таълимотлар устида тўхталиб ўтган. Жумладан, Шамроҳия, Абоҳиянинг ҳам таълимотлари асосида фаҳш ишларни ҳалолга айлантириш ётганлигини ва уларнинг тарғиботлари аҳоли эътиқодига ва, шу билан бирга, жамият мафкурасига катта таъсир кўрсатганини таъкидлаб ўтади.

Сўфи Оллоёр жамиятнинг қатламларига тобора чуқур кириб бораётган бидъат таълимотларнинг Ишққа бу таҳлит муносабати ва аёлу эркагининг шаҳватпараст, зинокорлиги жамият, айниқса, ёшлар тарбиясига жиддий зарар етказишидан хавотирланади:

**Аларда бўлмағай ҳеч яхши ният,
Аёлу аҳлида бўлмас ҳамият.
Ўшал хотунки номаҳрам назардур,
Агар шамсу қамардур, мочахардур.
Агар чандики бузургзодадур ул,
Яқин бил, тўрт оёқлик модадур ул.
Ани манъ этмас эрдур беҳамият,
“Хулоса”да эрур мундоғ сувийят.⁴²**

Сўфи эркакларни бу иллатларга қарши курашишга чақиради:

**Бағайрат эр бўлур рози қазоға
Юбормас хотунин тўю азоға.
Ғараз, эй бандалар, нозир бўлинглар!
Ёмон йўл фирқага ҳозир бўлинглар!**

Сўфи Оллоёр ушбу иллатларга қарши курашни ҳар ким ўз оиласидан бошламоғи кераклигига эътиборни қаратади:

⁴¹ Инсоннинг ўзи орттирган обрў-эътибори насл-насабидан улуғдир.

⁴² сувийят- ёмон иш

Таажжуб фитналиқдур бу замона,
Тушубдур эрлар аҳволи ямона.
Хирадманд, эшит мандин неча панд,
Бу сўзга бўлмадим омил ҳар чанд.
Замона хотунини йўлга солмоқ,
Эрур осон ул ишдин жанг қилмоқ,
Ёмон бўлса, наъзузу биллаҳ ондин,
Зиёндин ҳеч ўзга келмас ёмондин.
Ёмон хотун шаётин⁴³ қамчисидур,
Қўлинг боғлағувчи арғамчисидур,
Ду олам нори бўлса нори кетсун!
Кўзунг кўрмасга шум дийдори кетсун!

Ва сохта шайхларнинг суҳбатларига аёлларини олиб борган эрларни қаттиқ қоралайди:

Олиб борса киши аҳли аёлин,
Кўтарур беҳамиятлик вуболин.
Ҳаром ишники тоат билди инсон,
Эрур бул эътиқоди номусулмон.
Биродарлар, билинглар роҳи Ҳақни!
Тутинг душман ул айғон фирақни!

Шу ўринда келгинди оқимлар мафкуралари таъсиридан ташқари давлат сиёсатидаги беқарорлик ва ўткинчилик кайфияти, адолат қонунларининг ишламаслиги аҳолининг эртанги кунга ишончини сўндирганини, жамиятни жар ёқасига олиб бориб қўйган иллатлар-порахўрлик, зўравонлик, тамаъгирлик авжига чиққанини айтмасликнинг иложи йўқ. Чунончи, Сўфи Оллоёр "Маслақ ул-муттақин" да ёзади:

Ҳам дар ин балдахон мо, дони,
Заъф рафтааст дар мусалмони.
Зоҳидоне, ки шайх номиданд,
Хештанро бузурге Ҳақ диданд.
Суннат-и Мустафоро гузоштаанд,
Ру-и дел ба ҳудус доштаанд.

⁴³ шаётин-шайтонлар

**Баъзи аз олимон чунин шудаанд
Фитнаомуз-и омиён шудаанд.
3-ин сабаб золимон далер шуданд,
Аз барон гирифтугир шуданд.**

Мазмуни: Агар билсанг, бизнинг юртларда мусулмончилик сусайиб кетди. «Шайх» деб улуғланган зоҳидлар ўзларини бузруквор ҳисоблай бошладилар. Улар Пайғамбар суннатини бир четга суриб қўйдилар. Кўнгилларини дунё ҳою ҳавасларига боғладилар, Баъзи олимлар шундай бўлдиларки, авомни турли фитналарга ўргата бошладилар. Бундан золиmlар манфаат кўрдилар. Улар журъатли бўлдилар. Қаттиққўл бўлиб, ситамга зўр бердилар.

Сўфи Оллоёр ўзи ҳам шу муҳитда нафас олганини афсус билан эслайди:

**Хидмат-и шоҳ-и аср мекардам,
Нон-и заққуму захр меҳўрдам.
Яъни ноне ки аз тамаъ пайдост,
Гўям аз ин зиёда низ равост.
Дар нешастан таассуб ойин бувад,
Ғам болову фикр поин бувад.
Вақт-и хурдан таом мешуд захр,
Яъни уқуф-и мост дар ин шаҳр.
Бар рух-и ҳар яке шуда хандон,
Гуфта мешуд хушомад чандон. (18^а-вар.)**

Мазмуни: Аср шоҳи ҳузурда хизмат қилардим, толган ноним заҳар-заққум эди. Чунки тирикчилигим тамаъ орқали ўтар эди. Ҳатто ундан-да бағтар десам ҳам бўлади. Утирганга таассуб зоҳир, ғам кўлу фикр қилиш йўқ эди. Еяётган овқат заҳарга айланар эди, бу шаҳарда бизнинг одатимиз ҳар кимнинг юзига ясама табассум қилиб, чандон хушомадлар уриш эди.

Назаримизда, Ўрта Осиё, хусусан, ҳозирги Ўзбе-кистон ҳудудини XVII асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб кенг қамраб олган маънавий таназул сабаблари қуйидагиларда кўринади:

Биринчидан, теурийлар салтанати емирилган-дан сўнг мамлакатда узоқ вақт давом этган парокандалик, кети узилмаган босқинчилик урушлари, қўлдан-қўлга ўтаётган давлат бошқаруви жамиятда беқарорлик ва саросима кайфиятини кучайтирди. Натижада анъанавий таълим-тарбия тизими бутунлай ишдан

чиқди. Асрлар давомида эришилган тамаддун яшин тезлигида таназзулга юз тута бошлади. Жамият жабр ва зулм, жаҳолат ва қабоҳатнинг синов майдонига айланди.

Иккинчидан, XV-XVI асрларда нақшбандия ғояларида ўз аксини топган мол-мулк йиғиш ва сиёсатга аралаштиришга рухсат XVII асрда нақшбандия пирларининг сиёсий ҳокимиятни қўлга киритишга ҳаракат қилишларига олиб келди. Бу, ўз навбатида, уларнинг зиммаларидаги улкан ва масъулиятли бурч — авом, яъни оддий халқнинг, жамият тарбиясидан чалғиб, уни ўз ҳолига ташлаб қўйишларга сабаб бўлди. Натижада тарғибот ва тарбия усуллари заифлашиб, омма мафкураси ва фаолиятида дунёга ружу, зўравонлик, майший тубанлашувга мойимлик кучайди.

Учинчидан, тариқатларнинг XII-XVI асрлардаги ривожланиш босқичларида пайдо бўлган баъзи салбий тамойиллар халқ мафкурасида беқарорлик, иккиланиш, қатъийтсизликни вужудга келтирди. Масалан, муридларнинг шахсий манфаат юзасидан пир вафотидан сўнг уни илоҳийлаштириб, шахсига сифинишни ташкиллаштириши, замондош ёки машҳур авлиё суфийларга рақобат тарзида бўлган-бўлмаган кароматларини бўрттириб, маноқиблар ёзиб, ўз пирининг валийлик даражаларини олий мақомларига кўтариш орқали келажак тирикчилиги учун мустаҳкам пойдевор ясаб олишга интилиши халқ онгида ҳамма пир Валиуллоҳдир ва уларга сифиниш барака келтиради деган қатъий тасаввурнинг пайдо бўлишига ва мамлакатнинг катта-кичик барча туманларида ўша ерда дафн этилган пирларнинг қабрларини сифиниш объекти қилиб олишларига олиб келди. Бора-бора ушбу пирларнинг издошлари, муридларига ҳам сўзсиз итоат тамойили шаклланди. Бу эса аста-секин нақшбандия ва қисман яссавия тариқатларида мамлакат ҳудудларини кўпроқ ва тезроқ ўз таъсир доираларига тортиш мақсадида кўплаб пир-муршидлар тайёрланиб, маълум ҳудудларга тайинлаш авж олишига сабаб бўлди. Улар ҳам ўз ваколатига берилган ҳудудлар доирасида маълум жойларда муридлари орасидан иршод қилиш ҳуқуқи берилган ўринбосарлар сайлаганлар. Натижада тариқат мактаблари сони ортиқ даражада кўпайиб, улар ва ҳатто ягона силсилавий уюшма орасида пинҳона рақобат пайдо бўлган. Шу тариқа мамлакат маънавий ҳаёти тақдири руҳоний имомларнинг ўзаро муносабатига боғлиқ бўлиб қолди. Шу билан бирга, «тариқат аҳли Оллоҳнинг севган бандалари ва авлиёларнинг ўринбосарларидир, демак, уларга ҳар бир ишда ишониш, орқасидан эргашиш-фазилат» деган эътиқоднинг кучлилиги боис,

халқ тафаккурида Ҳинд, Эрон, Туркия минтақаларидан тинимсиз келиб турган турли мафкура ва эътиқоддаги кўп сонли "суфийнамо" каззоб "кўзбойлагич"ларнинг намойишларини каромат деб билиш, уларнинг хурофий, бидъат таълимотларини "ота-боболарнинг йўли" сифатида қабул қилиш каби адашиш иддиз ота бошлади.

Тўртинчидан, XVI-XVII асрларда Мовароуннаҳр ҳудудининг кўп қисмини ташкил этган чўл-саҳро қисмида ўтроқлашган янги ўзбек этник қатламининг маданиятида хурофий урф-одатларнинг сақланиб қолганлиги мамлакатдаги маънавий таназулни тезлаштирган энг муҳим сабаб деса бўлади.

III БОБ. СЎФИ ОЛЛОЁР БУЮКЛИГИНИНГ СИРИ

Буюк даъват

XVI-XVII асрларда Ўрта Осиё, хусусан, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида кучли мавқега эга бўлган нақшбандия ва яссавия мактаблари фаолиятининг сиёсийлашуви натижасида маънавий тарбия савиясининг пасайиши, тариқат пирлари фаолиятида сўз ва амалнинг номувофиқлиги халқнинг темурийлар салтанати давридан мерос бўлиб келаётган ягона марказлашган тарбия ўчоқларини парчалаб ташлади. Мамлакатда турли савиядаги юзлаб тариқат мактабларининг пайдо бўлиши ва улар ўртасидаги пинҳона рақобат халқ мафқурасига салбий таъсир кўрсатди. Рухий-маънавий озуқага муҳтож аҳоли "улуғ пир", "дастгир Валий" ниқоби остида ташқаридан кириб келган каззоб кимсаларнинг "каромат"ларига ва уларнинг гумашталари томонидан оддий меҳнатқаш халқнинг авлиё ва пирларга бўлган чексиз эътиқодини суистеъмол қилиб, тилёғламалик билан ишонтирилган бидъат таълимотларга эргаша бошлади. XVI-XVII асрларда Мовароуннаҳр ҳудудининг кўп қисмини ташкил этган чўл-саҳро қисмида ўтrockлашган янги ўзбек этник қатлами маданиятида исломга зид урф-одатларнинг сақланиб қолганлиги жоҳилият унсурларининг жонланишига ва аҳоли ўртасида исломий эътиқоднинг сусайишига олиб келди.

"Сабот ул-ожизин" китобида Сўфи Оллоёрнинг халқпарвар зиёли, фидойи қалб соҳиби сифатида жамиятнинг нақадар аянчли ҳолатга келиб қолганини, залолатга ботиб, нафс қурбонига айланаётганини теран англаб етгани ва даҳшатга тушгани аниқ ифодаланган. Қуйидаги сатрларда бу яққол кўринади:

**Бу умматлар ажаб зишт этди ҳолин,
Ёпар бидъат билан суннат жамолин.
Баҳойимдек иши ичмак-емақдур,
Қурув тил била умматмиз демақдир.
Илоҳи, лутф қил, ҳасратли соат
Ҳабибингдин⁴⁴ насиб эттил шафоат.
Айрма яхшиларнинг орасидан,
Йироғ этма Ҳабибинг қорасидан.(127-бет)**

⁴⁴ Ҳабиб - Муҳаммад алайҳиссалом

Сўфи Оллоёр тариқатлардаги амалий риёзатлар инсонни юксак камолотга эриштиришини инкор этмайди. Аммо тасаввуф таълимотининг XVII асрга келиб турли бидъат қарашлар билан қоришиб кетгани ва ўзининг асл моҳиятига зид равишда исломий эътиқод руҳида таълим-тарбия олиб келган Ўрта Осиё халқлари ақидасига, маънавияти-мафкурасига жиддий зарар етказаетганини кўргач, халқнинг Ҳидоят йўлидан қалбиётганига ишонч ҳосил қилган дейиш мумкин. У жамият ислоҳ қилинмас экан, сохта авлиёлар нафс илинжида халқни гумроҳ этиши, кўр-кўрона сифиниш оқибатида имон-эътиқодга путур етиши мумкин эканлигини чуқур англаб етди. Нафс, таъма, ўғирлик, товламачилик авж олган, маърифат унутилаёзган, илм-фан таназзулга юз тутган жамият тақдирига бепарво бўлиш унинг эътиқодига зид эди. Бу жирканч балонинг олди олинмаса барчани ўз домига тортиши муқаррар бўлиб, бундан қутулиш чораси кучли раҳбар етакчилигида бидъатларга қарши ёппасига кураш эълон қилиш эди:

**Киши қилса хилофи ҳукми шаръий,
Ани жинни дегил ё марди саръий.⁴⁵
Агар сув устида юрса ўшал қас,
Дегил чандон бўлур сув устида қас.
Ҳавога учса ул монанди жиндур,
Ани ҳодий дема, шайтони диндур.
Керак тобиъга матбуъи мукамил,
Улуғ тандин бўлур пайдо улуғ зил.⁴⁶**

Халққа комил ҳидоят пири лозимлиги ҳақида қайғурган Сўфи Оллоёр воқеан ўзи раҳбарлик вазифасини бўйнига олишига тўғри келди. "Маслак ул-муттақин" асари сўнгида шоирнинг Муҳаммад алайҳиссаломга қилган хитоби юқоридаги фикрларимизнинг аниқ тасдиғидир:

**Ё Расуло, мифтоҳ ул-абвоб!
Умматон-и ғарибро дар ёб!
Ту, ки қурбю манзилат дори
Арз-и мо кун ба Ҳазрати ёри.
Гў, ки чанди з-умматони ман,**

⁴⁵ марди саръий - девона

⁴⁶ зил - соя

Ошиқ-и хок-и остон-и ман,
Орзу-и туброб-и мо доранд,
Лек бо доғҳо герефторанд,
Онқадар нотавону ҳайронанд,
Нест дармон, ки даст жунбонанд.
Жон-и эшон расидааст ба лаб
Дил-и онҳо ҳануз су-и талаб.
Эй, муқаррабтар-и муқаррабҳо!
Жон-и ширин расид ба лабҳо.
Аз худованд-и хештан хоҳи,
То кушояд ба су-и мо роҳи. (579-6)

Мазмуни: Эй, Расулуллоҳ, ғариб умматингга назар ташла. Сен Оллоҳ таолога яқинсан. Бизнинг арзимизни унга етказгил. Айтгилки, "умматимдан остонам тупроғини кўзига суршига тайёр бир нечаси бизга етишиш йўлида сийналари доғга тўлмишдир. Ожизлик ва нотавонликдан қўл қимирлатишга гармонлари қолмаган. Жонлари лаб учига келган бўлса-да, аммо ҳануз талаб йўлидан қайтганлари йўқ." Эй, Унга яқинларнинг яқинроғи бўлган, Сен! Жонимиз лаб учига келди. Парвардигордан бизга йўл очиб беришини сўраб бергин!

"Маслак ул-муттақин"нинг 1700 йилда ёзилганини эътиборга олиб, Сўфи Оллоёр шу даврдан бошлаб сокин норозилик кайфиятидан онгли равишда кўраш майдонига чиққан дейиш мумкин. Қуйидаги байтлар мазмуни шоирнинг қатъий қароридан дарак беради. Сўфи Оллоёр Пайғамбар алайҳиссаломга хитоб қилиб, дейди:

Азм-и ин шоҳро агар накунам,
Аз барои ту по зи сар накунам,
Рўз-и маҳшар зи хок бар хизем,
Ба жамол-и ту чун ниғаҳ созем?!
Ё Ҳабиб-и худо! Миён бастам,
Лек дар ком-и аждаҳо ҳастам.
Он, ки дар коми аждаҳо бошад,
Ме надоним чун раҳо бошад?
Лек умидвор аз ин бобем,
Махлас аз ком-и аждаҳо ёбем.
Заҳрҳое, ки рехт оташнок,

Ки ба афсун лутф созад Пок.

Бандаро нест дар жамийъ-и ҳол

Меҳрибонтар зи Ҳазрат-и мутаол. (579-б)

Мазмуни: Агар сенинг айтиб кетганларингни қилмасам, сен учун жонимни жабборга бермасам, эрта Қиёматда ердан бош кўтарсак, Сенинг юзингга қандай қараймиз! Эй, Худонинг ҳабиби, (курашга) белимни боғладим. Аммо мен аждарҳо комигаман. Аждарҳо комига ўтирган киши қутулишга қандай йўл топсин? Лекин биз умид қиламизким, аждарҳо комиган албатта қутулгаймиз. Оловли заҳар пуркашларини Парварди-горнинг ўзи даф қилсин. Барча (кураш) ҳолатларида менга Оллоҳ таолодан бошқа меҳрибон йўқдир.

Кўриниб турибдики, Сўфи Оллоёр ўзини жамият тақдири учун маъсул деб билади ва ушбу кураш муқаррарлигини таъкидлайди.

Асарнинг форсийда битилганига қараганда, Сўфи Оллоёр дастлаб ўтроқ аҳолидан иборат шаҳар, қишлоқлардаги тожик ва ўзбеклар орасида иш олиб борган. Унинг қуйидаги тожикча сатрлари шу мулоҳазага олиб келади:

Шояд инро авом бихонанд.

Сураг-и эътиқод-и худ донанд.

Мазмуни: Шояд бунӣ оддий халқ ўқиса,

Ўз эътиқодининг моҳиятини билса.

Ушбу байт мазмунидан англашилган "оддий халқ ичига юриш" мутафаккирнинг бизга маълум таржимаи ҳолига ҳам тўғри келади. Чунки кейинги ҳаёти тўлиғича Бухоро, Самарқанд шаҳар ва қишлоқларида, Қашқадарё ва Сурхондарё даштларида яшовчи, XVI асрда Шайбонийларнинг ҳарбий юришлари натижасида Дашти Қипчоқдан кўчиб ўтган кўчманчи туркий уруғ-қабилалар орасида ўтган⁴⁷. Шу жиҳатдан ҳам "Маслак ул-муттақин"нинг тожик, "Сабот ул-ожизин" китобининг ўзбек тилида ёзилишидан кўзланган мақсад аниқ бўлади. Бу икки китобнинг оддий, содда тили ва таъсирчан руҳи халқ мафкурасига тез ва самарали таъсир кўрсатди. Улар ўзига хос панд-насихатнома, ёшларни тарбиялаш дастури, қўлланмаси сифатида ҳар бир қонадонга кириб борди. Шоирнинг

⁴⁷ Унинг асосий манзилгоҳлари Каттақўрғон шаҳри, Самарқанд ва Қашқадарё чегарасидаги Чўнқаймиш қишлоғи, Ғузур ва охиргиси Сурхондарёнинг Вахшивор мавзеси бўлганлиги маълум.

**Ақида билмаган шайтона элдур,
Агар минг йил амал деб қилса елдур.
Уялма маърифатни ўрганурдин,
Танур⁴⁸ жойинг бўлур қолсанг танурдин-**

каби чақириғи шаҳару қишлоқларда, чўлу саҳроларда тоғ бағрларида дунё вамига берилган ҳар бир гумроҳ қалба аксадо берди.

Сўфи Оллоёр ижоди ва фаолиятини ўрганиш шундай фикрга олиб келдики, у жамиятни қайта тарбиялаш, унинг вужудини турли маразлардан даволаш, маънавияти булоқлари кўзини очиш ва халқ мафқурасини ёт унсурлардан тозалаш, ислоҳ қилиш ҳаракатларида аниқ дастур билан иш кўрган. Буни, **биринчидан**, инсон эътиқодини мустаҳкамлаш, аҳоли онгини ёт мафқуралардан, хурофий бидъатлардан тозалаш, сохта авлиёлар ва улар шахсига сифиниш иллатларини иддизи билан қўпориб ташлаш, **иккинчидан**, эътиқоди мустаҳкам Комил инсонни тарбиялаш дастури, деб аташ мумкин. Сўфи Оллоёрнинг тозаланиш дастури икки йўналишда иш олиб боришга асослангани яққол кўриниб туради. Бири, оддий халқ, яъни - "авом ун-нос" ичида, иккинчиси, жамиятнинг зиёли табақаси орасида таблиғ-тарвиж ишларини жонлантиришга йўналтирилган. Ушбу дастурнинг биринчи йўналиши ҳақида унинг дастлабки асари "Маслак ул-муттақин"да баён этилган. Жумладан, асарнинг ёзилиш сабаблари ҳақида тўхталар экан, улар орқали мутафаккир ўз даври ижтимоий-маънавий муҳитининг ислоҳ этилиши лозим бўлган қирралари билан таништиради:

**Ин суҳан аз барои чандин ваҷҳ
Ба хусус, эй бародарон, з-ин ваҷҳ:
Бу Ҳанифа, ки шамъ-и уммат буд,
Ба забон-и шакар чунин фармуд:
"Ончи имон ба ў дуруст ояд,
Эътиқод-и кас онқадар бояд."**

Мазмуни: Ушбу китобни ёзишга бир неча сабаб туртки бўлди. Хусусан, эй, биродарлар, шу сабабданки, уммат шамчироғи бўлган Абу Ҳанифа ширин тили билан шундай деди: "Ҳар кимнинг имони қанчалик бақувват бўлса, унинг эътиқоди ҳам шу даражада бўлади".

⁴⁸ танур- тандир. Бу ерда жаҳаннам маъносида

Демак, имон сушлашса, эътиқод ҳам шунчалик заиф бўлади. Имон нима дегани? Имон Оллоҳнинг ягоналигига, унинг фаришталарига, пайғамбарларига, илоҳий китобларга, қиёмат кунига, барча яхши-ёмон ишлар Оллоҳдан эканлигига қатъий ишонмоқ демакдир.

Демак, китобнинг ёзилишига **биринчи сабаб**-халққа ИМОН моҳиятини чуқурроқ тушунтириш эди.

Халқнинг маърифатсизланиши ва ёт мафкуралар тузоғига тез илиниб қолишидаги асосий сабабни Сўфи Оллоёр ўзбек ва тожикларнинг ўз она тилларида ақидавий ва фикҳий масалаларни ўқиш имконияти йўқлигида деб билади. Дарҳақиқат, эътиқод масалаларига оид барча дарслик ва қўлланмалар араб тилида бўлиб, форс тилида ёзилгани ҳам мураккаб ибора ва ифода услубига эга бўлгани сабабли кўп ҳолларда тушунишда маълум қийинчиликлар туғдирар эди. Улар фақатгина мадраса кўрган, саводи яхши бўлган зиёлиларнинг чекланган гуруҳларигагина тушунарли эди, холос. Аммо саҳройи ва шаҳар жойларида истиқомат этувчи кўпчилик авом халқ бу китобий ибораларни тушуниш у ёқда турсин, ҳатто ёзув-чизувдан деярли беҳабар бўлиб, муайян қатлами фақат бошланғич маълумотга эга эди. Сўфи Оллоёр китобнинг ёзилишига туртки бўлган **иккинчи сабаб** шу эканлигини қайд этади:

**Важҳ-и дигар з-толиби илмон,
Донанд онҳо далил сад чандов.
Дар шуруҳ, ҳавоши маълум аст,
Санги мушкел ба наздашон мум аст.
Дар бихори улум амвожанд,
Ба чунин нусхаҳо на муҳтожанд.
Порae, ки шекастапо ҳастанд,
Толиб-и шаръ-и Мустафо ҳастанд.
Фаҳмашон дар баёни Ҳақталаби,
Нанешинад ба нусха-и араби.
Шояд, ки он халқро муфид бувад,
Гуфган-и ман ба ин умид бувад. (26-б)**

Мазмуни: Иккинчи сабаби, илм толиблари юзлаб далилларни биладилар, «Шарҳ»лар ва «Ҳошия»лардан уларга маълум. Энг қийин масалалар тоши улар наздига мум кабидир. Улар илм денгизларининг мавжларидирлар ва бундай китобларга муҳтож эмаслар. Аммо бу фанда оқсоқ бўлганлар борки, гарчи Пайғамбар

шариатини ўрганишга иштиёқлари бўлса-да, Ҳидоят ҳақидаги китоблар араб тилида бўлгани учун фаҳмлари етмайди. Менинг умидим, шояд айтганларимнинг ўша халққа фойдаси тегса, дейман.

Учинчи сабаби асл исломий эътиқоддан чалғимаслик, ёт мафкураларнинг турли бидъат таълимотларига учмаслик, улар исботлашга урина-ётган турли "илмий" қарашларнинг беҳудалигини таъкидлаш ва фикҳий масалаларни Имом Аъзам Абу Ҳанифа мазҳаби доирасида халққа тушунтириш мақсадида ёзилган:

**Файр аз ин дар китобҳо дидам,
Илм-и биҳударо бегузидам.
Ин сабаб аз муҳолифон-и мазҳаб,
Накушудам зи қавли онҳо лаб.
Лек андар фуруъ жон кандам,
Жон-и ширин барои он кандам.**

Мазмуни: Ундан ташқари, кўп китобларни кўрдим, беҳуда илмларни чиқариб ташладим. Шу сабабдан мазҳаб муҳолифлари қарашларини келтирмадим. Аммо фуруъ-фикҳий масалаларни тўғри изоҳлаш учун ўзимни аямадим ва ширин ҳаловатимни шу ишга бағишладим.

Сўфи Оллоёрнинг бирин-кетин яратилган "Маслак ул-муттақин" ва "Сабот ул-ожизин" асарлари айни ана шу кураш дастурини амалга оширувчилар учун изчил қўлланмалар тарзида дунёга келган ва ўз даврида ниҳоятда катта тарбиявий аҳамиятга эга бўлган йўриқномалар эди.

Сўфи Оллоёр ижодиёти руҳиятидан оддий халқни тўғри йўлга бошлаш, маърифатини ошириш ва маънавиятини тузатиш учун **икки усулни** қўлагани сезилади: **Биринчиси, жонли содда ўзбек ва тожик тилларида тушунтириш. Иккинчиси, қон-қонига сингий бошлаган ёвуз, нафсоний иллатларни тезда чиқариб ташлаш учун нариги дунё азоблари хавфидан огоҳлантириш усули.** Кейингиси ўша давр учун энг самарали усул бўлганлигини ҳалоллик, бировнинг ҳақиқа хиёнат қилмаслик, художўйлик, сабр-тоқатлилик ўзбек халқининг менталитетига айланганида кўриш мумкин.

Авом ун-нос йўналишидаги ишлар Сўфи Оллоёр томонидан **икки босқичда** амалга оширилганини мушоҳада этиш мумкин.

Биринчи босқич халқни покланиш, тозаланишга даъват босқичи ишларида намоён бўлади. Иккинчи босқич эса ахлоқ ва маърифат тарбияси босқичи бўлиб, ҳушёр тортган халқни маърифатли қилиш, бузғунчи мафкураларга илм ва маърифат билан муносиб қарши тура оладиган онгли, эътиқодли шахсни камолга етказиш учун курашда кўринади. Дастлаб у "лоқайдлик - эътиқодга хиёнат" шиори остида халқни уйғонишга чақирди. Жамиятни тезроқ жар ёқасидан қайтариш, уни Ҳақ йўлига ўнгариш ҳар бир ватанпарвар фуқаронинг жамият олдидаги бурчи эканлигини тушунтиришга ҳаракат қила бошлади:

**Мусулмон ўғлини кўрсанг кўзингдек,
Зарарда, нафъда билсанг ўзингдек,
Қаю қулни мунигдек бўлса ҳоли,
Бўлур бешак мусулмонлиг камоли.
Агар чандики бўлса шубҳаи кам,
Раво кўрсанг ани ўз нафсинга ҳам.
Раво кўрма мусулмонена зинҳор
Агар берсанг баногоҳ айла изҳор.**

Сўфи Оллоёрнинг иккинчи шиори "шахс ва жамият бир-бирига масъулдир" даъвати эди. У "агар ушбу бидъат ишларни ўзинг қилмасанг-да, аммо жамиятнинг тубанлашувига рози бўлиб, лоқайд бўлишинг айни гуноҳдир, гуноҳ бўлганда ҳам, гуноҳларнинг энг оғири-куфрга тенгдир", дея бонг уради ва Абу Ҳанифанинг "куфрга ризо бўлишнинг ўзи ҳам куфрдир" деган машҳур иборасини яна бир бор эслатади:

**Хиёнатким эрур пайдо кўнгилдин
Муни англа диёнат берма қўлдин!
Наким, тушса кўнгилга ё кўзинга,
Раво кўрмасанг ул ишни ўзинга,
Қаю ишга ризо бўлсанг кўнгилда,
Агарчи қилмасанг, бўлсанг у йўлда,
Эрур исён!⁴⁹ Ризойи!⁵⁰ чунки исён!
Ризойи куфрдир, куфр, эй, мусулмон!**

⁴⁹ исён-гуноҳ

⁵⁰ ризойи- розилик

«Билиб туриб, йўл кўрсатмаслик-бахиллик», - дейди у. - «Бахилликнинг ҳам, хиёнатнинг ҳам энг каттаси — халқ тарбиясидан ўзни четга олишдир»:

**Хиёнатнинг бари ҳам бўлди мавсуф.
Билиб, қилмаса ҳар ким амри маъруф.
Вагар наҳий этмаса мункар ишини,
Хиёнатлиғ дегил андоғ кишини!
Биров йўл билмайин юзланса чўлга,
Билиб, гар солмасанг сан яхши йўлга,
Қаю инсоф эрур, қайси диёнат?!
Эрур андоғ улуғ бухлу хиёнат!
Агар олингда тифле⁵¹ бўлса ногоҳ
Ёнар ўтга тушарин билсанг огоҳ,
Узатмас бўлсанг анга дасти алтоф,
Нечук бўлгай мусулмонлиғда инсоф?!
Жамиъи банди мўъмин, саросар,
Эрурмиз бир-биримизга биродар.
Биров чиқса тариқи охиратдин,
Ўгурса юз мақоми мағфиратдин,
Агар кўрсатмаса йўл кўрган инсон,
Бахиллик мундин ўтмас, эй, мусулмон!**

Сўфи Оллоёр ўз чақириғига жавоб берган дастлабки маслақдошларига халқ ичида «амри маъруф», яъни тўғри йўлни кўрсатиш ва «наҳий мункар», яъни ёмон ишлардан қайтаришни буюради. Шу билан бирга, ҳар бир амри маъруфчи ўзи биринчи навбатда айтганларига амал қилмоғи лозимлигини, акс ҳолда натижага эришиб бўлмаслигини таъкидлаб, ўзининг учинчи-
"ибрат ва риёсиз амал" шиорини ўртага ташлайди. Бу ислоҳотларда ўзи ва маслақдошлари олдинги сафда туриб, **риёсиз амаллари билан ибрат бўлишларини шарт** деб билади:

**Ва лекин амри маъруф айлаган мард,
Ўзи бўлгай амаллиғ соҳиби дард.
Агар омир⁵² эмас росих⁵³ сўзига
Қачон таъсир этар ўзга кишига?!**

⁵¹ тифл- бола, ёш

⁵² омир-эга

⁵³ росих-асосли

**Ишимиздур риёу ҳийла тазвир,⁵⁴
Қилур айғон сўзимиз кимга таъсир?!**

Агар сен айтган билан тузалмаса, гуноҳи ўзига. Сен ишни тўхтатма. Қўлингдан ёки тилингдан келмаса, хулқинг билан бидъатларга қарши тур:

**Сан айғон сўнг туз бўлмаса ҳоли,
Ўзининг бўйнига урвай ваболи.
Очибдурсан биродарликни бобин,
Топибсан амри маъруфни савобин.
Агар келмаса қўлдин ё тилингдин,
Ёмон кўр ул ишни жону дилингдин.**

Унинг чақириқлари ижтимоий иллатлар газак олган барча ерларда баралла акс-садо бериши ва саъй-ҳаракатлари кутилган натижаларни бериши учун халқни бош ғоя атрофида бирлаштириш зарур эди. Сўфи Оллоёрнинг бош ғояси "**эътиқоди мустаҳкам Комил инсон тарбияси**" бўлиб, уни амалга ошириш моҳиятан, Комил инсон тарбиясини умумжамият вазифаси қилиб белгилаш эди.

Ахлоқ ва нафс тарбияси

Ақида илмининг асосий мавзуси Имон моҳиятининг шарҳидир. Имон ислом динининг бош масаласидир. Оллоҳ, унинг Китобларига, пайғамбар-лари, фаришталари, қиёмат куни, қазонинг ҳақлигига қатъий имон бўлмас экан, ундай киши мусулмон деб аталмайди. Имоннинг мукамал бўлмоғининг уч шарти мавжуд:

- Тўғри эътиқодли бўлмоқ;
- кишилар билан яхши муносабатда бўлмоқ;
- киши ўз устида ишлаб, ижобий томонга такомиллашмоғи, эзгу амаллар қилмоғи ва ўзини ибодат ҳамда итоатга ўргатмоғи.

Расулуллоҳ саллаллоҳу алайҳи ва салламдан имон тўғрисида

⁵⁴ тазвир- адов, қалбакилик

сўралганда, қуйидаги ояти каримани ўқиган экан: «Оллоҳ таоло айтади: «Яхши кишилар ибодат пайтида юзларини Шарққа ёки Ғарбга қаратган кишилар эмас, балки Оллоҳ таолога, унинг фаришталарига, охират кунига, китобларига пайғамбарларига ишонган, яхши кўрган мол-мулкни қариндошларига, етим-есирларга, мискину фақир-ларга, мусофиру тиланчиларга сарфлаган, намоз ўқиган ва закот берган, Оллоҳ билан ўзи ўртасидаги ва бандалар ўртасидаги аҳдига вафо қилган, етишмовчиликларга қаноат қилган ва бошига кулфат тушганда бардош берган кишилардир. Мана шу сифатга эга бўлганлар динига содиқ одамлар бўлиб куфр ва ярамас хулқлардан ўзини эҳтиёт қилгайдирлар ва ўзларида етук инсоний фазилат-ларни мужассам қилгайдирлар»⁵⁵.

«Жомий ас-саҳиҳ»да келтирилишича, Абу Ҳурайра шундай ривоят қилган экан: «Жаноб Расулуллоҳ: «Тўлин ой кечасидаги ойга қараб зарар кўргаймисизлар?»-дедилар. Саҳобалар: «Йўқ, ё Расулаллоҳ!»-дейишди. Шунда Жаноб Расулуллоҳ бундай дедилар.: «Сизлар Уни (Оллоҳ таолони) ҳам шул каби кўргайсизлар. Оллоҳ таоло қиёмат куни бандаларини тўплаб уларга: «Ким ул дунёда қандай нарсага сифинган эрса, ўшанга эргашсин!»-дегай. Қуёшга сифинганлар қуёшга, ойга сифинганлар ойга, шайтонга сифинганлар шайтонга эргашгайлар. Маҳшарда танҳо шул мусулмон умматнинг ўзигина қолгай. Уларнинг ораларида Оллоҳ таолодан шафоат тилаб бермоғимни сўровчилар ҳам бўлгайдир. Оллоҳ таоло умматимнинг қошига келиб: «Мен Раббингизман»- дейдир. Улар (Оллоҳ таолони кўрмай турганлари учун янглишиб қолмаслик учун) «Раббимиз келгунча кутиб турадиган жойимиз шу ерми? Биз раббимиз келса, уни танигаймиз»-дегайлар. Кейин Оллоҳ таоло улар танийдиган қиёфада келиб: «Мен Раббингизман» – дейдир. Шунда улар: «Ҳа, сен бизнинг Раббимиздирсан»-деб унинг ортидан эргашгайлар. Сўнг, жаҳаннам устига Сирот кўприги ўрнатилгай-да, биринчи бўлиб мен ўз умматим бирлан ундан ўтгайман. Ўшал куни пайғамбарлардан бўлак ҳеч ким сўзламагай. Пайғамбарлар нуқул: «Ё, Парвардигоро, саломат сақлагил, саломат сақлагил!»-деб дуо айтиб тургайлар. Жаҳаннамда қиёқ тиканлари янглиғ тиканлар бўлгай».

⁵⁵ Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ал-Бухорий. Жомий ас-саҳиҳ., 1-жилд., 14-бет.

Жаноб Расулulloҳ қиёмат ҳақидаги башоратларини шул ерда тўхтатиб, одамларга: «Сизлар қиёқни кўрганмисизлар?» - дедилар. Улар: «Ҳа, Расулalloҳ» - дейишди. Жаноб Расулulloҳ башоратларини давом эттирдилар: «Ўшал тиканлар қиёқ тиканига ўхшаш бўлгани бирлан катталигини Оллоҳ таолодан ўзга ҳеч ким билмагайдир. Одамлар қилган қабих амалларига мувофиқ илиниб қолгайлар, биров ҳалокатга учрагай, биров тилка-пора бўлгай. Хуллас, ҳар бир одам гуноҳига яраша турли даражада жароҳатлангай. Оллоҳ таоло ўз бандалари устидан ҳукм чиқариб бўлгач, дўзах аҳлидан кимларни ўз раҳматига муяссар этмоқни истаган эрса, ўшаларни дўзахдан чиқармоқни ирода қилгай ва фаришталарга буюриб «Ашҳаду анло илоҳа илalloҳ» деб Оллоҳ таолога ширк келтирмаганларни дўзахдан чиқармоқни амр қилгай. Бундай бандаларни ўтда куймай қолган сажда изларидан таниб олгайлар, чунки Оллоҳ таоло Одам боласинининг саждада иштирок қилган аъзоларидан бўлак ҳамма ёғини куйдирмоқни амр қилгайдир. Улар дўзахдан куйиб кўмир бўлган ҳолда чиққайлар. Устларидан ҳаёт суви қуйилгач, селдан кейин қолган лойқадан униб чиққан майсадек ёшариб қолгайлар».

«Сабот ул-ојизин»даги ҳар бир шеър Қуръони карим оятлари ва Расулulloҳ ҳадисларининг шарҳи бўлиб, маълум мақсадга йўналтирилган. Инсон руҳиятига кучли таъсир этиш ва дунёқарашида тезроқ бурилиш ҳосил қилиш мақсадида улардаги қатъий огоҳлантириш усулидан кенг фойдаланилади.

Шунинг учун ҳам «Сабот ул-ојизин»даги мавзуларнинг энг муҳими Қиёмат куни ҳақидадир:

**Агар чандики гўрсиз ўлса инсон,
Сўралур албатта бешаку нуқсон.
Агар дарёда ўлсун ё осилсун
Ғазаб этса бани одам на билсун.
Қиёмат ҳақ эрур, эй одамизод
Худо Қуръон ичида қилди кўп ёд.
Ҳар ишни кўп қилибдурсан ва ё оз,
Ҳисобини тилар ул бандадин боз. (108-б)**

Қуръони каримда айтилади: «Балки инсон олдинда фикс-фужур (гуноҳ амалларни) қилмоқни истаб: «Қиёмат куни қачон ўзи?» - деб сўраб?! Бас, (кўрган даҳшатларидан) кўз қамашиб, (осмондаги) ой ҳам тутилган ҳолда куёш ва ой бирлаштирилган вақтда-ана ўша Кунда у (бу бало-офатлардан) қаерга қочиб қутулиш

мумкин?»-деб қолур! Йўқ! (Эй инсон, Оллоҳнинг азобидан қочиб қутуладиган) бирон бошпана йўқдир! У кунда ёлғиз Парвардигоринг (ҳукм қилган жой)га қарор топишгина бордир! У кунда инсонга (ҳаёти дунёдалик чоғида) қилиб ўтган ва (ўзидан кейин) қолдирган (барча) нарсаларнинг (яхши-ёмон амалларининг) хабари берилур! (Қиёмат сураси, 5-13 оятлар. Алоуддин Мансур таржимаси)». Сўфи Оллоёр халққа мурожаат этар экан, Қиёмат куни ҳақлиги, шунда Оллоҳ томонидан қилинажак ҳисоб-китоб муқаррар эканлиги ҳақида мулоҳаза қилиб, Яратувчи ва банда ўртасида мавжуд буюк аҳдни эслатади:

**Яқин билгил мунн, эй бандан зор!
Худодин ўзга ҳеч йўқ ҳокими кор.
Нуғу қуллуқга боғласанг белингни,
Саноси бирла сабз этсанг тилингни.
Лаҳаддин борча Одам ўғли турса,
Бўлуб бир карвон Маҳшарга юрса.
Валекин ҳар киши ўз мотаминда
Бўлур охирги савдоси ғаминда.
Худо қилса нидо: «Эй, бандан зор!
На келтурдинг, на турлик қилмишинг бор?
Тану терингда тотлиғ жон яраттим,
Баҳойим қилмадим, инсон яраттим.
Хамиша айладим тарбиятингни
Нуғу қилдинг паришон ниятингни.
Сани солдим мусулмонлиғ ерина
Қани шукр этгонинг мингдин бирина.
Тамом аъзоларингни солим эттим,
Ариг⁵⁶ зотим билурга олим эттим.
Суғордим оби неъматдин тишингни,
Қани айғил манга қилғон ишингни?!
Не бергайсан жавобин, эй танорой?!
Бу ҳасратдин фиғон, эй русиёҳ, вой! (139-б)**

Мутафаккир бу дунёда яшашдан мақсад фақат мол-дунё тўплаш, қийинчиликларсиз ҳузур-ҳаловатда яшаш ва дунё лаззатларини ҳар қадар кўпроқ тотиб қолиш пайида бўлмаслигига диққатни қаратади. Куръони каримда айтилади: «Дунё ҳаёти шунчаки бир ўйинчоқ, эрмак, зийнат, ўзаро керилиб

⁵⁶ ариғ- улуғ

мақтанмоғингиз ҳамда бойлик ва бола-чақа хусусида бир-бирингиздан ўтмоққа интилноғингиз бўлиб, ул бир ёғин кабидурким, (ундирган) экин-текини, ўт-ўланлари деҳқонларни таажжубга солади, кейин эрса, қарасанг қуриб саргайиб синиқ-синиқ чўп бўлиб ётади. Охиратда қаттиқ азоб берилмоғи бордир. Дунё ҳаёти алданмоққа сабаб бўладиган нарсадан ўзгаси эмас! («Ал-Ҳадид» сураси)». Соғлом эътиқод ва унинг кўрсатмаларига қатъий амал қилиш инсонни фақат хайрли ишлар билан шуғулланишга, маънавиятини эзгулик нурларига буркашига, ўткинчи дунё неъматларига тамомила берилиб кетмаслигига ёрдам беради. Нафс эса инсонни ҳаминша соғлом эътиқодга зид ишларга ундайди. Қуръони каримда айтилади: «Йўқ, сизлар етимни иззат-икром қилмассизлар! Мискин бечорага таом беришга ҳам бир-бирингизни тарғиб қилмассизлар! Меросни эса (ўзларингизнинг улушингизга ўзгаларникини ҳам) қўшиб еяверурсизлар! Яна мол-дунёни қаттиқ муҳаббат билан яхши кўрурсиз-лар! Йўқ, (бундай кирдикорларингиздан қайтингиз!) Қачон ер (зилзилага тушиб, барча нарса) чил-парчин қилинганда, Парвардигорингиз (нинг ҳукми) ва фа-ришталар саф-саф бўлиб келганда, (Кофирлар кўришлари учун) ўша Кунда жаҳаннам ҳам келтириб қўйилганда - ана ўша Кунда инсон (бу кўрганларидан) эслатма-ибрат олур! (Аmmo у Кунда) бу эслатма — ибрат (нинг фойдаси) қаёқдан тегсин?! У: «Кошки эди, мен ҳаёт вақтимда (яхши амаллар) қилиб ўтган бўсам», - деб қолур! У Кундаги (Оллоҳнинг) азоби каби ҳеч ким азоблай олмас! Ва У зотнинг боғлаши каби ҳеч ким боғлай олмас! (У Кунда ҳаёти-дунёдан Оллоҳ таолонинг ваъдасига ишониб иймон ва эзгу амаллар билан ўтган мўминларга хитоб қилиниб, дейилур:) «Эй, хотиржам, сокин жон! Сен (Оллоҳ ато этган неъматлардан) рози бўлган (ва Оллоҳ таоло томонидан сенинг амалларингдан) рози бўлинган ҳолда Парвардигоринг (ҳузурига) қайт! Бас, (солиҳ) бандаларим қаторига ва Менинг жаннатимга киргин!» «Вал-фажр» сураси, 17-30-оятлар. Алоуддин Мансур таржимаси). Демак, Ҳақ субҳонаҳу ва таолонинг хоҳиши инсоннинг комиллик касб этишидир.

Мотуридия калом илмида иститоъатга, яъни инсон қудрати ва ихтиёрига тааллуқли кўплаб мулоҳазалар мавжуд. Унга биноан, инсон олдида икки йўл бор. Бирини тирик экан, ўз номаи аъмолини мустаҳкам эътиқоди ва эзгу ишлари билан тўлдириб бориш ва, иккинчиси, гуноҳларга ботиш, ёвузлик, бузғунчилик, зулм ва залолатни кўпайти-ришдир. Бу дунёда кўрсатиб қўйилган барча неъматлар Жаннат боғларида инсон учун тайёрлаб қўйилган.

неъматларнинг мингдан бир улушидир. Кейинги гуруҳ учун оловли дўзах тайёрлаб қўйилган. Сўфи Оллоёр Расулуллоҳ (сав)нинг қуйидаги: «Сизга жаннат пойабзалингиз ипидан ҳам яқинроқдир, дўзах ҳам шундай эрур» ҳадисидан келиб чиқиб, ажалга бефарқ бўлмасликка даъват этади:

**Эрур жаннату дўзах ҳоло мавжуд
Ярагибдур ани халқига Маъбуд.
Киран дўзахга кофир, қайта ўлмас
Азоби сахтидин ҳаргиз қутулмас. (128)**

Инсон умрининг қисқалигини, ўлим келгач, пушаймон фойда бермаслигини эслатади:

**Ажаб йўл уқбаи ҳар бир қадамда,
Жамиъи қарвон баҳри ғамда.
Хусусан, йўлда бир ваҳшатли уй⁵⁷ бор,
Киран ёлғуз бошинг ул уйга ночор.
Айуруб қарвондин, қўндирурлар,
Қизил гулдек юзингни сўлдирурлар.
Азиз жисмингки неъмат хора бўлғай,
Қаро ер остида бечора бўлғай. (138-б.)**

Сўфи Оллоёр ҳаёт-мамонт фалсафаси ҳақида ўйлаб кўришга қакиради:

**Ажал албатта бордур, ўзга бўлмас
Ўлар ҳар зий нафас,⁵⁸ ҳаргез Ул ўлмас.
Қаю қулга ажалнинг вақти етса
Қутулмас, ҳар нечаким ҳийла этса.**

Расулуллоҳ (сав) шундай деган эканлар: «Ораларингда Оллоҳ таоло сўзлашмаган бирорга ҳам одам қолмайди. Шунда ўртада таржимон бўлмайди. Киши ўнг тарафига қараб ҳам, чап тарафига қараб ҳам илгари ўзи қилган ишларидан бошқа нарсани кўрмайди. Рўпарасида фақат юзини ялаётган дўзах алангасини кўради (ЖС, 4/494)».

Сўфи Оллоёр беш кунлик бу дунёнинг лип этиб ўтиб кетиши, не азоблар, турли йўл ва воситалар билан топилган мол-давлатнинг

⁵⁷ ваҳшатли уй-қабр

⁵⁸ зийнафас-тирик жон

охират учун фойдасизлиги, у дунёда фақат қилмишлар юзасидан сарҳисоб қилинишидан огоҳлантиради:

**Баногоҳ карвон султони етса,
Санга асл ватанни⁵⁹ ҳукмин этса.
Улуғ йўлга кирарсан хоҳ-нохоҳ,
На қилвайсан вале бетўшан роҳ?!⁶⁰ (137-б.)**

Маълумки, Расулуллоҳдан қабр азоблари ҳақида бир неча ҳадислар ворид бўлган. Жумладан, Имом Бухорийда Асмо бинти Абу Бакрдан шундай ривоят қилинади: «Қуёш тутилган куни Расулуллоҳ саллаллоҳу алайҳи ва салламнинг хотинлари - Ойиша синглимни кўргани бордим. Қарасам, одамлар намоз ўқиётган экан. Жаноб Расулуллоҳ намоз ўқиб бўлгач, Оллоҳ таолога ҳамду санолар айтдилар-да, бундай дедилар: «Мен кўрмаган нарса қолмади, ҳатто шу ерда туриб жаннатни ҳам, дўзахни ҳам кўрдим. Менга Сизлар қабрда ётганингизда Дажжол фитнаси янглиғ бир синовдан ўтгайсизлар, деб ваҳий қилинди», - дедилар. Кейин, шундай давом этдилар: «Ҳар бирингиз қабрда ётганингизда бир фаришта келиб: «Бул киши (Расулуллоҳ)ни танийдирсенми?» - деб сўрайди (ЖС,4/435)». Абу Ҳурайрадан ривоят қилинишича, Жаноб Расулуллоҳ (сав) ҳамиша шундай дуо ўқир эканлар: «Эй, Парвардигор! Мени қабр ва ўт азобидан, ҳаёту мамот ҳамда Масиҳ Дажжол фитнасидан сақлагил, деб Сенга илтижо қилурман! (ЖС,1/375)". Сўфи Оллоёр ҳадисларнинг огоҳлантирувчи жиҳатларидан унумли фойдаланади:

**Азоби қабр кофирларгадир чин,
Кўрар гўрни азобин баъзи мўъмин.
Сўрар: Кимдур худо бирла расулинг?
Надур дерлар яна дининг ва йўлинг.
Агар кирса фаришталар ғазабдин
Чиқар ўт бурни ҳам овзу лабдин.
Агар ҳайбат била қилса назора.
Бўлур ғамгин кўнгилар пора-пора.**

⁵⁹ асл ватан - нариги дунё.

⁶⁰ тўшан роҳ - йўл озужаси, сафар жабдуғи.

**Урарлар гурзи бирлан ул икки ёр
Эшитур инсу жиндин ўзга жондор.
Тўлар дўзах соридин қабр ичи дуд,
Пушаймон анда ҳаргиз қилмағай суд⁶¹.(103-б.)**

Сўфи Оллоёр жамиятнинг нажоти фақат умумий покланиш йўлига ўтишда деб билади. Бу борада Расулуллоҳ (сав)нинг қуйидаги ҳадисларидан келиб чиқади: «Абу Хурайра ривоят қилади: «Расулуллоҳ (сав) бундай деганлар: «Сизларни тарк этиб кетган мuddатим давомида, (яъни қиёматда учрашгунимизга қадар) менинг васиятларимга амал қилингизлар, чунким сизлардан илгаригилар ўз пайғамбарларига осийлик қилиб, ҳалокатга учраганлар! Мен сизларни недин қайтарган бўлсам, қилмангизлар! Ва нени амр қилган бўлсам, имконингиз қадар адо этингиз!».

Сўфи Оллоёр инсонларни ақл-ҳушни йиғишга, гуноҳ ва бидъат йўллاردан қайтишга ундайди:

**Сочилмасдан бурун сочгил ўзингни!
Сўралмасдан бурун сўргил ўзингни!
Қозилмай ер санга, қайт озғонингдан!
Ёзилмай иқдалар, ён ёзғонингдан!
Бақодур дема айши бебақони,
Яқони тут⁶² ажал тутмай яқони!
Макон этган ерингдур мухталит лой,
Насиҳат гўша олсанг, гўша тут жой!
Ёниб⁶³ айшу тарабдин, иста Рабдин,
Ўзин билган қачон қолгай талабдин!**

Тавба - бу, Ҳақ субҳонаҳу ва таолони танишга қўйилган илк қадам ва бидъат ишлардан қайтишнинг ибтидосидир. Расулуллоҳ (сав) айтадилар: «Агар сизлардан бирорким ўлса, қабрда унга эртами-кеч борадирган жойи кўрсатилади. Агар у жаннат аҳлидан бўлса жаннатдаги ва агар дўзах аҳлидан бўлса дўзахдаги жойи кўрсатилади (ЖС,2/374)». Шоир Оллоҳ марҳаматидан умидвор киши кеч бўлмасдан тавба қилиши ва мангуга сафар вақти келмасдан бурун сафар жабдуғини маъсиятдан холи қилиши керак, дейди:

⁶¹ суд-фойда

⁶² яқони тут-эсингни йиғ

⁶³ ёниб-қайтиб

Жасад қолмасдин илгари нафасдин,
 Ҳаво⁶⁴ кўп қилмагил, кечгил ҳавасдин.
 Дари тавба очукда иста мақсуд,
 Иш ўтган сўнг пушаймондан нечук суд!
 Эгил тезроқ Худонинг тоатига
 Кейин қўйма бу дамни соатига!
 Йигитлиғда ажаб хуш хавф зори
 Ёғиналик келса хўб йилнинг баҳори
 Мабодо тавба қилмасдин бурунроғ
 Ажал келса кетарсан тавбасиз дов! (165-б.)

Сўфи Оллоёр тавба қилиш ҳақида "Сабот ул-ожизин"нинг бир неча ўринларида тўхталган. Бу эслатмалар тобора қатъийлашиб бориши билан инсон онгига кучли руҳий таъсир кўрсатади. Масалан, қуйидаги сатрларда юқорида келтирилганлардан фарқли энди гафлатдан уйғониш, дарҳол тавба қилиб Ҳақ йўлига кириш талаб қилинади:

Киши то шар⁶⁵ қилур, савдоси тошар
 Наъзу биллаҳ улки ҳаддан ошар.
 Башар бўлсанг, қўй афъоли ба шарни
 Абас⁶⁶ ўткармагил исно ашарни⁶⁷.
 Кийибсан халқ аро фақрона малбус⁶⁸,
 Ва лекин ботининг бе нангу номус.
 Ёшинг етган сари феълинг сани ёш,
 Кўзинг ёши қани, эй мағзи йўқ бош!

Қуръони каримда айтилади: «У бандаларидан тавба-тазарруъ қабул қиладиган, ёмонликларни афв этадиган ва қиладиган ишларингизни биладиган Зотдир. У иймон келтирган ва яхши амаллар қилган зотларнинг (дуоларини) ижобат қилур ва уларга ўз фазлу карамини зиёда қилур. Кофирлар учун эса қаттиқ азоб

⁶⁴ ҳаво-кибр

⁶⁵ шар-зулм, гуноҳ

⁶⁶ абас-бекорга

⁶⁷ исно ашар-ўн икки ой

⁶⁸ малбус-либос

бордир (Шўро сураси, 25-27-оятлар, Алоуддин Мансур таржимаси)». Ҳақ субҳонаҳу ва таоло барча гуноҳларни кечирувчи, гаффору раҳмону раҳимдир. Расулуллоҳ (сав)нинг шундай ҳадиси бор: «Бир банда гуноҳ қилиб қўйиб: «Ё Парвардигоро, мен гуноҳ қилиб қўйдим, мени кечиргил!» – деди. Парвардигор: «Бандам гуноҳларини кечиргувчи ва гуноҳлари учун жазоловчи парвардигори бор эканлигини билдирди. Бандамнинг гуноҳидан ўтдим!» - деди. Кейин ўша банда Оллоҳ таоло истаганча муддат яшагач, яна гуноҳ қилиб қўйиб: «Ё Парвардигоро, яна гуноҳ қилиб қўйдим, кечиргил!» – деди. Парвардигор: «Бандам гуноҳларини кечиргувчи ва гуноҳлари учун жазоловчи парвардигори бор эканлигини билдирди. Бандамнинг гуноҳидан ўтдим!» - деди. Банда Оллоҳ таоло истаганча муддат яшагач, яна гуноҳ қилиб: «Ё Парвардигоро, яна гуноҳ қилиб қўйдим, кечиргил!» – деди. Парвардигор: «Бандам гуноҳларини кечиргувчи ва гуноҳлари учун жазоловчи парвардигори бор эканлигини билдирди. Бандамни учинчи марта ҳам гуноҳидан ўтдим!» - деди. Кейин банда гуноҳи учун Оллоҳ таолодан астойдил тавба қилиб кечирим сўрайди (ЖС,4/394)». Сўфи Оллоёр Оллоҳ таолонинг ҳамиша банда тавбасини кутишини таъкидлаб замондошларига умид бағишлашга интилади:

**Сани халқ айлаган Султони голиб,
Ҳамиша бандасидан тавба толиб.
Эгамни мағфират дарёсидур жўш,
Ажабдур бандасидан гафлат оғуш.
Ётурсан табакай? Эмди ўёнғил!
Дили жонинг била Ҳазратга ёнғил!
Неким қилмишларингдин тавба қилғил,
Бошингни юқори қилма, йиқилғил!
Эрур бошдин аёғинг барчаси айб
Магар авф айлагай донандаи ғайб. (167-б.)**

Сўфи Оллоёр ўз асарларида ижтимоий муҳит, инсон вужуди ва руҳидаги иллатларни танқид қилар экан, одамларнинг иззат-нафсига тегмаслик ва ўзгалар кўзига такаббур бўлиб кўринмаслик учун маломат услубидан усталик билан фойдаланган. Бу услуб шоир томонидан “оғизлик баёни” остида берилиб, унинг кўнглидаги барча дард-алам, жамиятдошларидан кина – қудрат,

газаб ва нафратини тўкиб солишига имконият яратган. Унинг ҳар бир “ажз”и маълум боблардаги тарбиявий тезисни хулосалаб боради ва уларда андиша билан баён этилган панд-насиҳат “ажз”да кескин огоҳлантиришлар тусини олади:

Ўтар дунёда Оллоёр маъюб,
 Мунигдек юрганигдин ўлгонинг хўб.
 Ёмон нафсинг сани ўтдек тутошди,
 Гуноҳинг бора-бора ҳаддин ошти.
 Била олмам, аё ноқобил авқот,
 Нечук жонсан, нечук тансан, нечук зот,
 Баҳойимсан, башар, девонасан, соғ !!
 Гуноҳинг олдида арзанча йўқ тоғ.
 Муханнассанму эр, болуғмисан, ёш?
 Юзинг қаттиқ, тилинг аччиғ, дилинг тош!
 Фиолинг номуборақ, талъатинг шум,
 Хумойи бахтинг, ўз қаъбинг била бум.
 Наким аҳдики қилдинг, бўлди ёлғон,
 Қани сандек гуноҳ остида қолгон?
 Йироқ тушдинг нуғу қурбатли йўлдин
 Йибординг риштаи тоатни қўлдин.
 Наким қилдинг жаҳонда эртаю кеч,
 Риё бирла ул ишни айладинг ҳеч!
 Белингни боғла маҳкам, бўлма мафлуж!
 Кўзинг оч! Карвоне қилдилар кўч!
 Ётиб вафлат қаросин сурма юзга,
 Еди халқ ўз ғамини сандин ўзга!
 Мусоҳиблар ки ҳамаҳд эрди мунда
 Кетарлар боқий уйга кунда-кунда.
 Кўзинг олдидаги бегонаву хеш
 Сафар рахтини боғларлар пасу пеш.⁶⁹
 Вале сан хамри вафлатдин бўлиб кайф
 Ётарсан неча расволиғ била ҳайф.
 Улуғлардин, кичиклардин ба як бор
 Кетарлар хонаи мақсудга ночор.
 Агар сандин кичиклар тутсалар роҳ
 Ётурмисан ҳануз, эй, ақли кутох! (134-137-б.)

⁶⁹ Кетма-кет дунёдан ўтмоқдалар

Сўфи Оллоёр бутун жамиятни маънавий янгиланиш йўлида бирлашишга чақиради. Бу йўл, яъни тариқат ҳар бир кишини маънан поклайдиган, Расулуллоҳ хулқини ўргатадиган, Аллоҳни танитадиган сулук бўлиб, Ҳақ субҳонаҳу ва таолога энг манзур ва ёқадиган йўл эканлигини тарғиб этади. Унинг назарида, бу Расулуллоҳ суннатларидан четлашмасликнинг ягона йўлидир. Муҳаммад алайҳиссалом Оллоҳ таоло ҳузурда мусулмон аҳлини ҳимоя этгувчи энг улур даражали Зот бўлиб, фақат унга эргашибгина жамият ўзини муқаррар ҳалокатдан қутқариб қолиши мумкин. Чунки,

**Муҳаммадким, эрур Ҳақнинг ҳабиби,
Маосий дардининг ҳозиқ табиби.
Белин ҳиммат қуриға борлаб ул эр,
Ҳама нафсин деса ул умматим дер.(125-б.)**

Сўфи Оллоёр халқнинг қон-қонига сингиб кетган Пайғамбар шафоатидан умидворлик ҳисларини жунбушга келтиришга ҳаракат қилганлиги кўринади. Унинг юқоридаги сатрлари замирида қуйидаги мантиқий чақириқ мавжудлигини ҳис этамиз:

**Киши билмас қиёмат даштида, оҳ!
Бу қулларни дегайму уммат, ул шоҳ?
Агар уммат деса хушдавлату бахт
Йўқ эрса осийларга иш бўлур сахт. (126-б.)**

Пайғамбар шафоати тарихи ҳақида Имом Бухорий Анас ибн Моликдан шундай ривоят келтиради: «Расулуллоҳ саллаллоҳу алайҳи ва саллам бундай дедилар: «Оллоҳ таоло қиёмат куни жамии инсонларни тўплагач, улар: «Бизни бу маконимиздан халос қилиб ўзга яхшироқ жой ато этмоғи учун раббимиздан шафоат⁷⁰ тилайлик!»-дерлар. Сўнг Одам алайҳиссаломнинг қошларига бориб: «Оллоҳ таоло сизни ўз қўли билан яратиб, ўз руҳидан жон ато этган. Сизга фаришталарнинг сажда қилмоқларини амр қилган. Раббимиздан бизга шафоат тилаб берингиз!»- деб айтгайлар. Одам алайҳиссалом қилган гуноҳларини эслаб, уларга: «Мен сизлар ўйлаганчалик ҳуқуққа эга эмасман»-деб гапиргайда.; «Нухнинг ҳузурларига борингизлар. Ул киши Оллоҳ таоло

⁷⁰ шафоат-ҳомийлик

юборган биринчи пайғамбар бўладилар!»-дегай. Улар Нуҳнинг қошига боргайлар. Ул киши ҳам: «Мен сизлар ўйлаганчалик ҳуқуққа эга эмасман»-деб қилган гуноҳлари ҳақида эслагайлар-да: «Иброҳимнинг қошларига боринглар Оллоҳ таоло у кишини халилим-дўстим деб атаган»-дегай. Улар Иброҳимнинг ҳузурига борганларида ул киши ҳам: «Мен сизлар ўйлаганчалик ҳуқуққа эга эмасман»-деб, қилган гуноҳларини эслайди-да: «Мусонинг ҳузурига боринглар, ул киши бирлан Оллоҳ таоло сўзлашгандир»-дегай. Улар Мусонинг ҳузурига боргайлар. Ул киши ҳам: «Мен сизлар ўйлаганчалик ҳуқуққа эга эмасман»-деб, қилган гуноҳларини эслагай. Сўнг: «Исонинг қошига боринглар»-дегай. Шунда улар Исонинг ҳузурига боргайлар. Ул киши ҳам: «Мен сизлар ўйлаганчалик ҳуқуққа эга эмасман»-деб қилган гуноҳларини эслагай-да, «Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи ва салламнинг қошларига боринглар чунки Оллоҳ таоло ул зотнинг собиқ ва келгуси гуноҳларини мағфират қилган»-дегай. Шундан сўнг улар менинг ҳузуримга келгайдирлар. Мен Раббимдан изн сўрагайдирман. Раббимни кўргач, унга сажда қилгайдирман. Раббим мени ўзи хоҳлаганча саждада қолдиргайдир. Сўнг менга: «Бошингни кўтаргил. Сўрагил, сўраганинг берилгайдир. Сўзлагил, сўзингга қулоқ солингайдир. Шафоат тилагил, шафоат қилингайдир»-дейилгайдир. Шунда мен бошимни кўтариб раббимни ўзи менга ўргатган ҳамдларини айтиб олқишлагайдирман. Шундан кейин шафоат тилагайдирман. Оллоҳ таоло менга муайян қавмларга шафоат қилмоқ ҳуқуқини бергайдир (ЖС,4/231)».

Сўфи Оллоёр умумий покланишга киришишга халақит берувчи инсон табиатига хос бўлган айрим руҳий ҳолатлар, жумладан, орланиб илм ўрганмаслик, жамоада тутган мавқе ва мақоми залворидан амри маъруф, наҳий мункар, панд-насиҳатларга қулоқ тутмаслик каби салбий жиҳатларни йўқотиш учун жуда кескин даражадаги огоҳлантириш усулларини қўллайди. Жумладан, қуйидаги сатрларда ё Оллоҳ маърифатини ўрганиш ёки дўзах ўтини танлаш лозимлиги ва бундан бошқа йўл йўқлиги таъкидланган:

**Уялма маърифатни ўрганурдин,
Танур жойинг бўлу, қолсанг танурдин! (63)**

Ҳақни таниш нима? Сўфи Оллоёр бунинг шарҳига ҳам махсус

тўхталиб ўтган. Масалан, у ёзади:

Недур қуллик! Ани муштоқи бўлмоқ.
Ўзидин фоний, Ҳаққа боқий бўлмоқ!
Тонимоқ Тангрини тонмоқ ҳаводин,
Кейин турмоқ фиоли нораводин.
Бўйин сўнмоқ, эгилмоқ қул демишда,
Қазога рози бўлмоқ барча ишда.
Умид этмак ўшал қудратли шоҳдин,
Ёнардин хавф этиб ёнмоқ гуноҳдин! (62-6)

Олоҳни танимоқ - Унга бандалик қилиб, айтганларини бажармоқ, нафсики жиловламоқ, қазога рози бўлиб дўзахдан паноҳ тиламоқдир. Яна бир ўринда Имон шарҳи орқали Ҳақни танитади:

Худодин ҳар не келди, рост билғил,
Тилинг бирла яна иқрор қилғил.
Мусулмонлиғ йўлида булдуру Иймон,
Муни билмас киши Тонгла⁷¹ пушаймон.
Яқин билғилки, иймон бўлмағай кам,
Эрур бирдек, зиёда бўлмағай ҳам. (74-б.)

Асли, имон инсонда азалдан мавжуд. Имон ислом демақдир, Солик эзгу феъл-атвори билан ўзининг имонли мусулмон эканлигини исботлаши зарур:

Яна иймонда айди аҳли таҳқиқ,
Худодиндуру ҳидоят⁷² бирла тавфиқ.⁷³
Худонинг феъли ул махлуқ⁷⁴ эмасдуру,
Киши ҳаргез ани махлуқ демасдуру.
Дедилар маърифат бирла ва иқрор,
Ўшалким бандасининг феълида бор.
Нечукким бандани халқ этди Мавла
Тақи махлуқ эрур феъли ва қавла.⁷⁵

⁷¹ тонг- қиёмат куни

⁷² ҳидоят- тўғри йўл

⁷³ тавфиқ-ёрдам

⁷⁴ махлуқ-яратилган

**Эрур бир маънида иймону ислом
Буни билса керак ҳар хосу ҳар ом. (79-б.)**

Инсон хулқи ва фикри яратилгандир, яъни инсоннинг ўз ихтиёри билан шаклланади. Маълумки, жамият мафкураси ва муҳит инсон онгини шакллантирувчи асосий омиллардандир. Шунга биноан иймон ва эътиқод нури кўпайиши ёки сустлашиши мумкин. Демак имон унинг хулқи ва сўзида намоён бўлади. Хулқ ва сўз эса инсоннинг туриш-турмуши ва қилаётган иш — амалларида шаклланади. Эзгу амал инсонни камолотга олиб чиқадиған воситадир. Комил инсонгина Аллоҳ севгисига муяссар бўлади:

**Амални⁷⁶ нафъин⁷⁷ ҳам иймон биландир,
Қачон ёлғуз амал қилғон биландир?
Наъзу биллоҳ, иймонсиз кишини
Қабул этмас худойим ҳеч ишини.
Агарчи яхшилар аъмолин этса,
Тасадуқ ер юзини молин этса,
Риёзат⁷⁸ бирла бўлса эртаю кеч,
Ўшалким сидқи йўқдур, қилгани ҳеч. (76)**

Имон ва амал инсоннинг икки дунёсини обод қилғувчи, дўзах азобидан қутқазғувчи ягона нажот йўлидир! Расулуллоҳ саллаллоҳу алайҳи ва саллам имонни бир дарахтга ўхшатиб, унинг 60 дан ортиқ шохи борлигини айтиб ўтганлар. Унинг томири дил тасдиғи, шохи эса тил иқроридир. Иқрор - хатти-ҳаракат, амалда кўринади:

**Кўнгил тасдиғи решадур⁷⁹, Амал- шох,
Улуви Тавбадур, синдирма густоҳ!
Синуқ шох зарби бўйла захм олиб Асл,
Мабодо қолмағай хушк, охири фасл.
Жарима⁸⁰ чирки бирла зоҳиринг сир,⁸¹
Бўлубсан кир, надам⁸² дарёсига кир! (169-б.)**

⁷⁵ феъла ва қавл — амал (хулқ) ва сўз

⁷⁶ амал(аъмол) — иш (ишлар)

⁷⁷ нафъ -фойда

⁷⁸ риёзат- қийинчилик, ибодат

⁷⁹ реша-томир

"Сабот ул-ожизин" гуё кучланиб борувчи тебранишларга эгадек ундаги даъват борган сари кескинлашиб бораверади. Жумладан, Ҳақ ва Имон тушунчаларидан сўнг Тавба моҳияти ҳақида сўз юритилади. Олдин мазкур бўлган ўринларда тавба ҳақидаги аввал босиқлик, сўнгра сал қизиққонлик билан айтилган гаплар куйидаги сатрларда кескин янграган дейиш мумкин:

**Надур тавба! Демак, ёнмоқ гуноҳдин,
Тузук йўлга юрмак ўзга роҳдин!
Худо даргоҳида чун айладинг аҳд,
Ани синдурмагил нафс айласа жаҳд!
Агар тавба демак чиқти тилиндин,
На суд, ул бўлмаса жону дилиндин?
Дилу жон бирла қилгонни нишони,
Яна қилмаса товба қилгон оня.
Агар чин ёнасан, тормош бу ёна!
Таҳи по⁸⁰ ёнадур! Тойрилма ёна!
Надам нурун кўнгиладин қилма ғойиб
Агар тойиб⁸⁴ эурсан, кетма тойиб! (168-169-б.)**

Гуноҳлар, бидъатлар тузоғидан қутулиш учун биргина хоҳишнинг ўзи кифоя қилмайди. Бу йўлда раҳбарсиз тўғри йўлга чиқиб олиш мушкул. Сўфи Оллоёр Пир таълимоти хусусида жиддий тўхталган. Уша давр муҳити ҳақида тасаввуримиз орта борган сари улуғ мутафаккирнинг миллатпарвар, комил эътиқодди, ва энг асосийси, жамиятдаги маънавий инқироз сабабларини тўла-тўқис англаб етган, унга қарши курашга бел боғлаган пир-муршидлар агрофида халқни уюштиришга бўлган ҳаракатидан мақсади ҳамда каззоб, тилёғлама "пир" ва "валий"ларнинг тузоғига илинган содда халқ маънавияти билан боғлиқ дарад-аламлари янада равшанлаша бошлайди:

**Олийҳиммат йигитларга керак пир,
Камонсиз учмагай кўп бўлса ҳам тир⁸⁵.
Ўшал чандики ҳарб олагин⁸⁶ осар,**

⁸⁰ жарима - айб

⁸¹ сер — тўқ, тўйинган

⁸² надам — пушаймонлик, покланишга ҳаракат маъносида

⁸³ таҳи по-оёқ ости. Бу ерда жаҳаннам узра турганига ишора.

⁸⁴ тойиб- тавба қилувчи

Агар бо сар⁸⁷ юруса ёвни босар.
Соғалтур⁸⁸ телбани пири забардаст,
Қуюннинг шўришин дарё қилур паст. (157-б.)

Раҳбар воситасида солиқ мафкураси тозаланади, касал руҳ даволанади, вужуд покланади. Раҳбар-исёнкор қуюнни пасайтириб қўйгувчи дарё! Ўқни мақсадга мўлжаллаб йўналтирадиган қамондир! Пир таълимидан бош тортиш шоҳ қўлидан қочиб, қушларга эрмак бўлган лочинга ўхшатилади:

Тушуб шоҳ илкина бозий⁸⁹ қочар боз,
Бўлур зовларга бози⁹⁰, эй сарафроз!
Бу таърифларга содиқ бўлса пиринг,
Ва лекин бўлмаса равшан замиринг,
Эрур нуқсон ўзингдин! Кўрма андин,
Бўлур саъй, албатта пирман дегандин.
Пиринг фармонидин қилсанг тахаллуф,
Таассуфдир, таассуфдур, таассуф! (158-б.)

Сўфи Омоёр пир танлашда жуда эҳтиёт бўлишга чақиради. Мана шу ерда биз Сўфи Омоёрнинг жамиятнинг бузилишида сохта, риекор пирлар сабабчи деб ҳисоблаганига амин бўламиз:

Ажаб йўлдуз тамоми меҳнату ранж,
Ва лекин ҳар қаришда бир ниҳон ганж.
Ўшал ганжи ниҳон ётган заминда,
Муҳайёдур қароқчилар каминда⁹¹.

Шунинг учун халқни покланишга даъват этар экан, ҳақиқий пирларга эргashiшга чақиради. Уларни таниш йўлларини ўргатади:

⁸⁵ тир-ўқ

⁸⁶ ҳарб олати-уруш қуроли

⁸⁷ бо сар-бошлиқ, раҳбар билан маъносида

⁸⁸ соғалтур-соғайтирур

⁸⁹ бозий-лочин

⁹⁰ бози-ўйин, эрмак

⁹¹ камин-пистирма

Агар бўлмаса йўл бошлагувчи пир,
Солур бўйинунга шайтон доми тазвир⁹².
Агар бўлмаса бир соҳибкаромат
Эмас мумкин киши етгай саломат. (150-б.)

Пир аталмиш соҳибкаромат валий шариат ишидан четга чиқмаса, таъмагир ва тақаббур бўлмаса, хоксор бўлса - унга қўл бер! Ўшандагина манзилга саломат етасан:

Ўшал пирики эрнинг эри бўлғай
Тариқат бешасининг шери бўлғай.
Тахаллуф қилмаса ҳеч шаръ⁹³ ишидин
Тамаълик бўлмаса ҳаргиз кишидин.
Агарчи бўлмаса фориг ишидин
Ўзин кам тутса ҳар мўъмин кишидин.
Эшитмаса киши ҳеч ман деганин,
Ўзи ҳам билмаса фоний эканин. (151-б.)

Билиб қўйки, ўзини Валийман деган, Ҳақиқатга эришганман деган валий фирибгардир ва унга эргашиш залолатдир:

Ўзи айтса "фано бўлдим", эмасдур,
Фано бўлган киши ҳаргиз демасдур.
Агар рўй берса ҳам баъзи макошиф,
Ишонмасдур анга ҳеч марди ориф.
Агар кўрган билан ўздин кетибдур,
Етибсан деб анга шайтон етибдур (152-б.)
Ўзини айғон киши албаттадур хом,
Валоят⁹⁴ тахтига босган эмас гом⁹⁵. (153-б.)

Набий табиятли пир сенга шундай муҳаббат шаробини ичирадики, ундан сен Ҳақ субҳонаҳу ва таолога яқинлашасан. У шундай шаробки, ҳар бир дил уни ичгач, ҳушёр тортади. Қалби фақат Илоҳ васлига интилади. Бутун вужуди Ҳақ сари талпинади:

⁹² тазвир - ҳийла

⁹³ шаръ - шариат

⁹⁴ валоят - валийлик, авлиёлик

⁹⁵ гом - қадам

**Кел, эй соқий, икковлон айлали шурб
Ўшул шурбикки халқ ондин топар қурб.
Шаробе ҳарки дил ондин бўлур саҳв
Қилур бир муддаидин ўзгани маҳв. (158-б.)**

"Сабот ул-ожизин", кўринишидан, ақида масалаларига бағишланган мустақил шеърлар тўпламидек туюлса-да, назаримизда китоб мағзини ташкил этган ҳақиқатни кенгроқ маънода тушуниш лозимга ўхшайди. Агар "Сабот ул-ожизин" ўткир воиз томонидан шарҳланса, тингловчи ваъзнинг оддийдан мураккаб масалаларга томон тадрижий юксалаётганини, ақидавий масалалар суфиёна дунёқараш билан омихталашиб бораётганини аниқ ҳис этади. Тингловчи Оллоҳ борлигини ақлан, илман бутун вужуди билан англаб бора бошлайди. Сабаби, ҳар бир шеър реал тарихий шароитдаги воқеликни ислом маънавий негизлари-Қуръони карим ва ҳадислар асосида кўриб чиқиш ва баҳолаш имконини берадиган, инсон руҳиятига ниҳоятда мослаштирилган тадрижийликка асосланган кетма-кетликда жойлаштирилган. Ҳар бир шеър-бир тўлақин. Дам бирлашиб кучаяди, дам ажралиб сусаяди. Маълум бир нуқтада барчаси қўшилиб, қудратли ҳайқириқ билан кўкка кўтарилади.

"Сабот ул-ожизин"да имон, тавба, пир тушунчалари обдон тушунтирилгач, муҳаббат мавзусига қадам қўйилади, яъни биринчи қисмда маълум руҳий босқичлардан ўтилгач, Сўфи Оллоёр таълимотининг мағзи, асл мақсади бўлган асосий қисмга ўтилади. Тўлақинларнинг бирлашишини шу қисмда аниқ кўриш мумкин.

Набий алайҳиссалом Оллоҳ таолони таърифлаб шундай деган эканлар: «Оллоҳ таоло: Агар бандам мен томон бир қарич яқин келса, мен ул томонга бир газ яқин боргайман. Агар ул менга бир газ яқин келса, мен унга бир қулоч яқин боргайман. Агар ул мен томон юриб келса, мен ул томон чолиб боргайман!» - деган». Абу Ҳурайра ривоят қилади: «Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи ва саллам бундай дедилар: «Оллоҳ таборак ва таоло бирор бандасини севиб қолса: «Оллоҳ фалончини севиб қолади, ул ҳам уни севиб қолган», - деб нидо қилгай. Шунда Жаброил ҳам Оллоҳ севиб қолган бандани севиб қолгай-да, осмон аҳлига: «Оллоҳ таоло фалончини севиб қолди, ул ҳам уни севиб қолган» деб нидо қилгай. Осмон аҳли ҳам ўшал бандани севиб қолгай. Шундан сўнг ул банда ер аҳли учун сеvimли бўлгай» (ЖС,4/490). Сўфи Оллоёр инсон Оллоҳ севгисига харидор бўлиши ва унга сазовор

бўлиш учун қандай амалларни бажариш кераклигини кўрсатади:

**Кел, эй соқий, муҳаббат жомидин май
Харидор илкина бергил паё пай.
Харидор ул эрур жуз нияти фард,
Кўнгил қуйлагина юқтирмавай гард.
Қаю ҳолатда бўлса эртаю кеч,
Хилофи ҳукми маҳбуб этмагай ҳеч.
Бу йўлни барчасин тай қилгон эрлар
Ризо бермак мақом аълоси дерлар.
Кишиким розилик номинда бўлса
Қилур шукр аждаҳо коминда бўлса. (160-б.)**

Буюк суфийнинг илоҳий ишқ туркумидаги барча шеърлари замирида «Маърифат хазинасининг калити - Муҳаббат» деган тезис ётади. Муҳаббатнинг пировард кўриниши Ризодур! Розилик - Ҳақиқат йўлида солиқ ўтказиши керак бўлган ранж, заҳмат, меҳнат-машаққатларни бўйинга олиш, Ҳақ субҳонаҳу ва таоло инсон аталмиш хилқатга бу имтиҳон дунёсида рўбарў қилиб қўйган юзлаб азоб-уқубатларга мардонавор чидаш ва ниҳоят Илоҳий маҳбуб севгисига мушарраф бўлиш учун унинг шартларини мукамал адо этишга тайёр бўлиш учундир. Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи ва саллам шундай деганлар: «Мўмин одам бало-қазоларга тоқат этмоқликда сабза гиёҳга ўхшайди. Чунким, мўмин ҳар тарафдан шамол эсганда эгилиб, сўнг яна қаддини тиклаб олгувчи сабза гиёҳ янглиғ бало-қазоларга чидаб, енгилмагайдир. Кофир одам эса мўрт арз (кедр) дарахти кабидур. Оллоҳ таоло уни истаса бирданига синдира олур!» (ЖС, 4/485)». Ҳақ ишқининг харидори бўлиш қийин. Юзланган балолардан чекинган ошиқнинг Маҳбуб висолига даъво қилишга ҳаққи борми?!

Сўфи Оллоёр муҳит маънавиятини ижобий томонга ўзгартиришда суҳбатларга катта эътибор беради. Унингча, суҳбат асосий тарғибот воситасидир. Зеро,

**Олур суҳбатда бир-биридин киши баҳр
Агар кўп чашма бир бўлса ўлур наҳр. (189-б.)**

Тўғри йўлни топиш истагида бўлганларни ана шу суҳбатларга

чақиради:

**Кел, эй толиб, кўзунг ибрат била оч,
Муҳаббатсиз кишидан қуш бўлиб қоч.
Муҳаббат ақлининг жўёни⁹⁶ бўлғил
Ўшалким учради қурбони бўлғил. (188-б.)**

Баъзиларнинг маърифат етишмаслиги сабабидан ўзини ноқулай, ўнғайсиз сезишини ҳисобга олиб, уларнинг бошқа ёт даврага кетиб қолишининг олдини олишга ҳаракат қилади:

**Агар чандики ноқобиллигинг бор,
Некулар⁹⁷ жамъидин айрилма зинҳор.
Ўзин қилса қаю мис нуқрага зам⁹⁸,
Қўяр мис отини халқ ўғли дирҳам. (189)**

Яъни, нуқрага қўшилган озгина мис ҳам бирдай нуқра дирҳам деб аталишини билмайсанми? Эзгуларга қўшилгинки, эзгуга айлангайсан, - таъкидлайди у. Шу аснода баъзи такаббурлар тоифасига ҳам руҳий таъсир ўтказишга ҳаракат қилиб, уларни огоҳлантиради:

**Жамоатдин ўзингни қилма мумтоз,
Чопар кўп тўпдин айрилғон қуша боз. (190-б.)**

Жамоат Худонинг раҳматидир ва агар бу раҳматдан бебаҳра қолсанг хор бўлғайсан:

**Худонинг раҳмати бўлса жамоат
Эрур раҳматдин айрилган шаноат⁹⁹. (190)-**

дея бутун аҳолини бир мақсад — комиллар жамиятини яратиш ғояси атрофида бирлашишга чақиради. Буни Сўфи Олмоёр бидъат таълимотларни аҳоли онгидан чиқариб ташлашнинг ягона йўли деб билади. У тарғибот ишларида бирор киши ҳам назардан тушиб қолмаслигига ҳаракат қилади:

⁹⁶ жуён - изловчи

⁹⁷ некулар - яхшилар

⁹⁸ зам - қўшмоқ

⁹⁹ шаноат — нафратга лойиқ

Кишини кўнгликим бегона бўлса,
Эрур душман агар ҳамхона бўлса.
Муҳаббатсизки бўлди ҳар қаю зот,
Агар фарзанди шириндур эрур ёт.
Муҳаббат бўлмаса ҳар кимда, эй хайр,
Отанг бўлса эрур бегонаю ғайр.
Ақориб¹⁰⁰ юрмаса кўнгли оқариб,
Қўлувгдин келса ҳеч ўлтурма бориб.
Агар бегонаенинг доғи бўлса,
Анга сарф эт кўзунгниг ёғи бўлса.
Жигарбандинг юрагинг гўшасидур,
Анинг меҳри қиёмат гўшасидур.
Анингдек ёр ила чун айладинг аҳд,
Ичурса захр, ани билмак керак шаҳд. (187)

Барча ягона эътиқодли, мафкуралари ва бир тан-бир жон бўлиши лозим. Ахир, тирноқ устига тушган оқ айб саналмайдими? Бутун бир халқ бизнинг сафларимизга қўшилиб турганда сенинг чеккада туришингни қандоқ тушунмоқ керак? Суҳбатга қўшил, унинг самарасини албатта кўражаксан:

Қилур суҳбат асар, эй толиби роҳ!
Мунингдек жорий ўлди одатуллоҳ.
Наким туз конига тушса бўлур туз,
Ки андин ўтса неча кеча-кундуз. (189-б)

Сўфи Оллоёр толибни Улуғ йўлга киргани билан муборакбод этар экан, энди ишга жиддийроқ киришиш, биринчи навбатда, "тажарруд давлати"ни эгаллашга шошилтиради:

Кел, эй солиқ, ўзунгни йўлга солдинг,
Улуғ ҳиммат асосин қўлга олдинг.
Агар қолмай десанг кирган йўлингдин
Тажарруд давлатин берма қўлингдин. (192-б.)

«Тажарруд» луғатда «ёлғизланиш, танҳолик, гўшанишинлик» маъноларини англатади. Тасаввуфда дунё ҳою ҳавасларидан кўнгли узмоқни ифодалайди. "Сабот ул-ожизин"да тажарруд жамиятдаги реал воқелик-бидъат таълимотлар фаолиятида бўртиб

¹⁰⁰ ақориб-қариндош, яқинлар

кўринган илат - фақш ва нафсга қарши қўйилади. Жумладан, Сўфи Оллоёр уйланмасликни эмас, балки оқила, диёнатли қизларга уйланишни тарғиб этади:

**Ибодат бандани манзури¹⁰¹ бўлса,
Беҳ ул эрни уйида ҳури бўлса.
Диёнат истагудекни талаб қил,
Агар топилмаса кунжида хаб қил.
Тилининг авзани- шарму ҳаёси,
Юзининг оқидур-эрнинг ризоси. (193-6.)**

Шунингдек, Сўфи Оллоёр номаҳрам қиз-жувонларга кўз ташлаш ёки аксинча аёлларнинг бегона эркакларга боқиши жамиятни тубанликка тортувчи илатлардир, дея ўша давр бидъат оқимлари мафкураси заҳарлаган муҳитни танқид қилади:

**Кел, эй мўъмин, агар тарсанда бўлсанг,
Кўзингни сақларил ҳар қайда бўлсанг.
Назар қилгунча бад, эй нафси маъюб!
Тушуб кўз нуқтаси, кўр бўлгани хўб! (194-6.)**

Ҳақ субҳонаҳу ва таолога яқинлик топиш комилликни талаб қилади. Комиллик эса покликни. Суннатга амал, Оллоҳга таваккал қилиш билангина покланиш мумкин.

**Кел, эй сўфий, умид этсанг сафодин¹⁰²
Қариш чиқма тариқи Мустафодин.
Амал қил, иттико қилмай¹⁰³ амалга¹⁰⁴.
Таваккул айлагил Азза ва жаллга¹⁰⁵. (205)**

Қўлсиз киши сувда суза олиши мумкинми? Оёғсиз киши юра оладими? Хайрли амалларда ўзининг суфийлигини кўрсатмаган одамнинг Ҳақ васлига эришдим, муҳаббатини қозондим, деган сафсатасига ишониб бўладими? Сўфи Оллоёр шу ерда сохта

¹⁰¹ манзур-мақсад

¹⁰² сафо - поклик

¹⁰³ иттико қилмай - суяниб қолмай

¹⁰⁴ Бу ерда ўз ишларидан қибланмаслик таъкидланмоқда

¹⁰⁵ яъни Оллоҳга

авлиёларни ҳам танқид қилиб ўтади:

**Амал қилмай сафо бўлмас кўнгилда.
Оёғсиз ҳеч киши юрмади йўлда.
Қачон қўлсиз киши бўлғай шиновар¹⁰⁶,
Шиноварман деса, ҳеч қилма бовар.
Солибдур аҳли суннат роҳи ома,
Бу йўлдин чиқмағил ўзга мақома.(206)**

Аҳли суннат сени "авом йўли"га бошқариб қўйди, - дейди Сўфи. Бу қандай йўл? Бу - эътиқодда, ҳулқда, аъмолда, тафаккурда, муҳаббатда аҳли суннат ва жамоат мазҳабида бўлишдир. Тожддин Ёлчиғул ўғли юқоридаги байт шарҳида шундай келтиради: "яъни тариқатга сулук айласанг тариқи эътидолга сулук айла. Тариқи Эътидол улдулки, суннат йўлинда юргувчи кимсалар авом ун-носқа йўл соддилар ва кўргаздилар. Ул йўлдин ўзга йўлга чиқмағил" (137-бет). Бироқ, Сўфи Оллоёр ҳеч бир асарига ўзи тариқатини бу тахлитда номламаган.

Шу билан бирга, у ўзини нақшбандия силсиласини давом эттирувчилардан ҳисобламаган. Унингча, фақат бир тариқат мавжуд ва барча шу йўлда бирлашиши керак. Бу - Расулумлоҳ йўлидир.

Кузатувлар асосида шундай ҳулосага келиш мумкинки, ўша вақтларда худди арабларнинг футуҳотлари даврида ажам халқларининг маънавий-руҳий дунёқарашида кўринган саросималикка ўхшаш ҳолат юз берган. Тарихдан маълумки, ажам халқларининг исломий эътиқодини кучайтиришда Имом Аъзам Абу Ҳанифанинг маҳаллий урф-одатларни ҳисобга олган раъй билан иш кўриши муҳим ўрин тутган. Сўфи Оллоёр ҳам Абу Ҳанифадан ўн аср кейин унинг йўлини такрорлайди. Бир сўз билан айтганда, халқни асл ўзан – ислом асосларига қайтаришда суфия тариқатларининг жамиятдаги мавқеи ва таъсирини ҳисобга олиб иш кўради. Натижада калом ва тасаввуфнинг қоришиқ шаклига эга замонабоп ва, шу билан бирга, асл исломий ақидага асосланган таълимот яратилади. Ушбу таълимот кейинчалик «Тариқи эътидол», яъни «Ўртача йўл тариқати» номи билан машҳур бўлиб кетган кўринади.

¹⁰⁶ шиновар - сузувчи

Сўфи Оллоёр «Жамият-бир тариқат ва ҳар бир киши-суфийдир» деган ғояни илгари сурган. Комилликка элтувчи ягона йўл-Расулуллоҳ буюрган эзгу амаллар, одабийликнинг олий фазилатларини касб этиш¹⁰⁷дан иборат эди. Ушбу таълимот бугунги кунда «юксак суннатлар», яъни «суннати сания тариқати» таълимоти асосини ташкил этади. Шу ерда нақшбандия тариқати моҳиятан тариқати суннати сания эди-ку, нега муаллиф уни нақшбандиянинг бевосита такомил сифатида кўрсатмоқчи эмас, деган савол туғилиши мумкин. Аввало шуни айтиш керакки, XV асрдан кейинги даврларда нақшбандиянинг илк ғоявий тамойиллари анча бузилган эди. Иккинчидан, нақшбандия пирлари-валиуллоҳларнинг ҳақ кароматлари, уларнинг валитарошлик тарбиясини тарғиб қилиш Сўфи Оллоёрнинг сохта авлиёлар ва уларнинг кирдикорларини фош этишдаги ғояларига мос келмас эди. Ҳинд ва Тибет йоғларидан ўзлаштирилган хориқ ул-одат ҳаракатлар намойиши валилик кароматлари ниқоби остида кенг тарғиб этилаётган бир пайтда нақшбандия пирларининг валийликка оид қарашларини тарғиб этиш, моҳиятни билмаслик оқибатида, сохта авлиёларни ҳақ деб билишга олиб келиши турган гап эди. Зеро, олдинги пирлар ҳақида битилган турли маноқиблиларда, кўп ўринларда, пирнинг ўз тилидан ғайритабиий ҳолатлари, кароматлари ҳақидаги эътирофлари муболағавий тарзда баён этиб юборилган ва бу шароитда Сўфи Оллоёрнинг

**Ўзин айғон киши, албаттадур, хом,
Валоят тахтига босган эмас гом¹⁰⁷.
Агарчи ҳар кеча кўк бўлса тавфи¹⁰⁸,
Бурунғидан зиёда бўлса хавфи.
Кўтармас ул валоятлик хирадманд,
Садо чиқмас унидин боғласа қанд.
Демас ҳар кимга асрори ҳақойиқ,
Агар топилса ганж, ихфоси¹⁰⁹ лойиқ,-**

каби ваъзалари ўтган барча азиз авлиёларга ҳурматсизлик маъносида тушунилиши ва унинг ҳаракатларини чиппакка чиқариши мумкин эди. Шунинг учун унинг таълимоти нақшбандия тариқатининг охириги даврлардаги кўринишларидан фарқли

¹⁰⁷ гом - қадам

¹⁰⁸ тавф - тавоф қилмоқ

¹⁰⁹ ихфо - яширмоқ

бўлиши табиий эди. Лўнда ифодаладиган бўлсак, у сулук аҳлининг олти тоифасини бирлаштирди. Ҳар бир тоифанинг номаъқул томонларидан воз кечиб, эътиқод ва Расулуллоҳ суннатларига асосланган умумжамиат суфия тариқатини тарғиб этди. Сўфи Оллоёр тасаввуфнинг даврлар ва замонлар келтириб чиқарган парчаланишлардан, салбий ўзгаришлардан тозалаб, замондошларига ўрта йўлни кўрсатган буюк ислоҳотчи сифатида майдонга кирган дейиш мумкин. У:

**Киши учқон била суйи самовот,
Таварруъ¹¹⁰ қилмайин бўлмас камолот.
Валий улдир, чиқарса мосувони¹¹¹,
Ҳаводиндур талаб қилмоқ ҳавони¹¹².
Наби табиатидур «Риштаи ҳубб»¹¹³ -
Вараъ қилмоқ, Камолоту Тақарруб¹¹⁴ -**

деганда айнан шариат қонунларига собит эътиқодда бўлган Хожагон авлиёуллоҳларни назарда тутати, албатта. Зеро, унингча, суфийликдан мақсад Ҳақни кўриш ёхуд унга қўшилиш эмас, балки Оллоҳ маърифати, унга муҳаббат қўйиш, унга амалда бўйсунуш ва нафс тарбияси орқали Унинг муҳаббатини қозонишдир. Сўфи Оллоёр таълимоти бўйича, маърифат икки хилдир: «маърифати Зот» ва «маърифати Сифот». Маърифати сифотнинг ниҳояси бор. Аммо маърифати зотнинг охири йўқ. Ҳеч бир амал билан уни охиригача билиш мумкин эмас. Инсон олам инқирозигача ривожланиб, камолот топиб борган тақдирда

¹¹⁰ таварруъ (вараъ) — парҳиз, ёмон ишлардан, гуноҳлардан сақланиш, покдомонлик

¹¹¹ мосуво — бегона, дунё ҳою ҳаваслари маъносида

¹¹² Бу мисранинг маъноси "булутни чақириш (ёмғир ёғдириш) билан халққа ўзининг нимага қодир эканлигини намойиш қилиш - нафс истаги, иззатталаблик" бўлиб, бизга маълум машҳур маноқибларда улуғ авлиёларимизнинг ҳақ кароматларини тарғиб қилинишига Сўфи Оллоёр салбий муносабатда бўлганлигини билдиради. Чунки бу авлиёлар ҳаётлик пайтларида ўз кароматларини тарғиб этмаганлар ва бунга қарши бўлганлар

¹¹³ риштаи ҳубб — муҳаббат тори. Оллоҳга боғланишнинг йўли маъносида

¹¹⁴ тақарруб — Оллоҳга яқинлик пайдо қилиш маъносида

ҳам Аллоҳ зотини била олмайди. Илоҳий ишқни мақсуди аслий деб уринган одам бора-бора йўлда адашади. Улуғ мутафаккир асл суфийлар қуйидаги фазилатларга эга бўлиши керак деб ҳисоблайди:

**Дилу жон бирла бўлган ошиқи зор
Хилофи ҳукмин этмас зарраи кор.
Буюрғон ишларин шодию гамда
Қилур бирдек фароҳатда, аламда
Агар тўлдирсалар ерни юзини
Қизил тилло билан, солмас кўзини.
Бало ўқи қадалса урмағай оҳ,
Қилич бошиға келса бузмағай роҳ,
Кишиким қилса ошиқликнинг лофин,
Қилурми ҳеч маъшуқин хилофин. (163-б.)**

Шуни ҳам эътиборга олмоқ лозимки, Сўфи Оллоёр суфийларни улуғлаганда, асосан, X асргача ислом тарихида тақво ва парҳезкорлиги билан машҳур бўлган сиймоларни назарда тутлади. Бу унинг кўп ўринларда "Тариқи Мустафо" деган номни тилга олишида ҳам кўринади. Шу ўринда Сўфи Оллоёр исломнинг мумтоз ахлоқий нормаларини жамиятга олиб киришга урингани ҳақида илгари сурган тахминимиз ҳам муайян тасдиғини топади.

"Сабот ул-ожизин" нинг иккинчи қисми ана шу тариқат одоблари ҳақида умумий тушунча беради. Бу қисм "Шайхи комил истамакнинг баёни" боби билан бошланади. Унда суфий эътиқоди асослари ҳақида сўз юритилади ва ўша даврда халқ жуда ишониб қолган «авлиёлар» – бидъат тариқатлар пирлари риёкорлиги фош этилади. Оддинги қисмда Сўфи Оллоёр ақидани ўрганиш ҳақида қаттиқ огоҳлантирган бўлса, энди устозларча тушунтириб ўтади.

Сулукнинг асосий шарти имон илмини мукаммал ўзлаштириш ва унга амал қилишдир. Сўфи Оллоёр уни бир дарахтга ўхшатиб, шоҳи эзгу ишлар-Аъмол, пўстлоғи-Тақво, яъни ҳаром ва шубҳали қадамлардан сақланиш, меваси Илми Ҳол, яъни тасаввуфдир, деб таъриф беради. Суфий, биринчи навбатда, диёнатли бўлмоғи даркор. Диёнат Имон илмининг бех-томири бўлиб, томири бўлмаган дарахтга сув беришнинг фойдаси йўқдир. Ушбу дарахтнинг асоси мустаҳкам, шохлари осмонгача кўтарилган. Унинг мевасини қўлга киритмоқ йўлини, унинг паст-балаңдини билган ўргатади:

**Диёнат беҳидур илми ақонд
Томурсиз шоха сув бермак на фойд.
Бу маҳкам туб шажарни шоҳи Аъмол
Либоси бўлди Тақво, меваси Ҳол.
Ажаб аслики фаръи фис-самодур,
Чиқорур ҳодии илм-раҳнаmodур. (208)**

Илм тасаввуфнинг асосидур. Эътиқоднинг мустаҳкам бўлиши унга боғлиқ. Тариқат пирисиз Ҳақни топмоқ мушкулдир:

**Бидуни илм агар қўйсанг анга пой
Тойиб кетсанг сани аҳволинга вой.
Иликка домани ҳодии илм ол,
Чиқиб шояд егайсан меван Ҳол.
Ажабдур ердаги турғон амога¹¹⁵,
Узатур илкин асмари самоға. (209-б.)**

Ажабким, кўзи ожиз киши осмонга қўл узатиб неъматлар талаб қилур. Демак, кўзи кўрмаса-да, осмон кушфотларини билиб турар. Ибодатларни қилишдан ожиз бўлган мажруҳ одам ҳам ботинда ибодат қилади. Дин ўрик кабидурки, унинг пўсти (зоҳирий ибодатлар) ҳам, мағзи (ботиний ибодатлар) ҳам бирдек лаззатли:

**Зайфе этса бе фикҳи зарури
Муяссардур анга тоат сурури.
Ўқу билмаса зоҳир лафзи Қуръон
Нечук тафсирина билгай ул инсон?
Эрур дин илми чун зардолу эй дўст
Мулаззаздур ани мағзи ҳам пўст. (209-б.)**

Диний илмларнинг боши Қуръон ўқишни ўрганмоқдир. Толиб Қуръон ўқиса, ўқишдан бир лаззат, маънисидан яна бир лаззат туяди.

Илмнинг иккинчиси фикҳдир. Фикҳ Қуръони карим ва Расулуллоҳ суннатларига амал қилишдаги шаръий ҳукмлардир. Шариат истилоҳидаги таърифи шаръий далиллардан фаръий ҳукмлар чиқаришдир. Бу фаръий ҳукмлар ибодат ва муомалот тартиб-қойдаларидан иборат бўлиб, исломда бир неча сунний мазҳаблар доирасидаги ҳудудий бўлинишда ривожланиб борган.

¹¹⁵ амо — кўзи ожиз

Сўфи Оллоёр асрлар давомида Ўрта Осиёда маъмул бўлган ханафия фикҳ мактаби анъаналарига содиқ ўлароқ, маънавий таназул туфайли дарз кетаётган ибодат ва муомала масалаларини тартибга солишга жиддий ҳаракат қилган. "Маслак ул-муттақин"нинг деярли ўн минг байти таҳорат, намоз ва закот масалаларига бағишлангани шундан далолат беради. Илк фақиҳ Муҳаммад алайҳиссаломнинг ўзлари бўлганлар. Ашарай мубашшара (жаннатий деб башорат қилинган ўн саҳоба) ва барча мазҳаббошилар, буюк авлиёulloҳлар комил фақиҳлар бўлиб, шариат аҳкомларига қатъий риоя қилганлар. Расулуллоҳ ўз ҳадиси шарифларида "Аллоҳ кимга яхшилиқни ирода қилса, уни фақиҳ қилиб қўяди" деганларида Ҳақ субҳонаҳу ва таолонинг севган бандалари фаръий ҳукмларни тушунган ҳолда ибодат қилишларини назарда тутганлар. Худди шу каби Сўфи Оллоёр ҳам ҳар бир суфий фақиҳ бўлиши лозимлигини уқтиради. Фикҳни ўрганиш вожиблигини таъкидлайди :

**Биродарлар, будур бу қулни арзи,
Вали бўлғайму қилгон тарки фарзи.
Эрур фикҳи зарури фарзи айни
Ёмондур турфа нодонлиғнинг шайни¹¹⁶.
Бу тарк узра бўлур тарки фаройиз,
Нечук бўлғай Вали, тингла оройиз!(210-б.)**

"Илм ўрганмоқ ҳар бир муслим ва муслима учун фарздир" – дейилади ҳадиси шарифда. Сўфи Оллоёр шариатни инкор этувчи диний илмлардан бебаҳра инсонларни «Валий» деб эътиқод қилишни қаттиқ қоралайди:

**Анингдек телба касни, эй наку зот!
Вали билма, агар кўрсанг кушфот!
Юмуб кўз, уйқуда кўрган била кас,
Вали билмас они марди суханрас. (210-б.)**

Ҳақиқий Пир Ҳақ субҳонаҳу ва таолодан кўрқувчи, фикри-зикри доимо Аллоҳга бандалиқни жойига қўйишда ҳозир бўлган кишидир. Сўфи Оллоёр пирнинг ҳам, муриднинг ҳам асосий

¹¹⁶ шайн – беобрў қилмоқ

фазилатлари қандай бўлиши ҳақида аниқ кўрсатма бериб ўтган:

**Не яхши ёр ўзин билса гуноҳкор,
Бўлуր кўрган сари кўрқинчи бисёр.
Агарчи бўлса кўп пинҳон сужуди
Кўрунмас заррача ориф вужуди.
Ризоий Ҳақ анинг мақсуди бўлса,
Ҳаёву илму ҳилм жуди бўлса.
Анинг ихлоси қуллуқ бўлсаю бас
Риёдин бўлмаса кўнгилда бир хас.
Жамиъи ишларин солса Худоға
Кўлин топшурса ул Ҳоди ризоға. (211-б.)**

Камтарлик солиқнинг биринчи сифати бўлмоғи лозим. Эгаллаган илмидан манмансираган суфий шарманда бўлиши тайин:

**Кел, эй оқил, буюрсанг ақлинг ишга,
Ўзунгдин кетмагил доно демишга.
Агар чандики бўлсанг қутби аброр,
Дегил: не донишим, не -да ишим бор. (215-б.)**

Яна бири илми бўлмоқдир. Ундан мақсад халққа илми пеш қилиш эмас, балки Ҳақ ризоси йўлидаги меҳнат, Оллоҳни топиш йўлидаги восита деб билишдир:

**Ўқурдиндур ғараз Тангри ризоси,
На ул илмики бўлгай халқ изоси.
Ёниб келганда меҳнат шамъи эй ёр,
Ёниб тутма ҳаво бодига зинҳор! (217-б.)**

Сўфи Оллоёр Худони танимоқ, унинг қушфоту зухуротини кўришга умидвор бўлиб, турли суфия тариқатларига кираётган, пирларга эргашаётган одамларни қораламайди, аммо, аввало, илм ўрганиш, этиқодни мустаҳкамлаш, вужуд ва қалбни риёдан халос этмоқ, Расулуллоҳ хулқи билан зийнатланмоқ лозимлигини таъкидлайди. У суфийнинг энг катта жинояти, гуноҳини риёкорликда деб билади. Зоҳирда суфий бўлиб, ботинда фаҳшу зийнатга мойил бўлиш ўзни охират азобларига маҳкум этишдир, деб ҳисоблайди:

**Деги пайгамбаре оламга ҳодий:
“Эрур дўзахда бир шиддатли водий
Ўшал водийни “Жубб ул-ҳузн” оти
Риёлик қорилар жойи у водий.
Жаҳаннам кунда тўрт юз қатла андин
Паноҳ истар худойи зул-минандин.” (219-6.)**

Улуғ мутафаккир Қуръон ва Расулulloҳ таълимотидан келиб чиқиб, РИЗҚ масаласида чуқур мулоҳаза қилиб кўришига ундайди. Бу дунёда барчага ўлчовли ризқ улашилгани, уни ошириш ҳам, камайтириш ҳам банда ихтиёридан ташқари эканлиги таъсирчан сатрларда тушунтирилади:

**Худойинг ҳар на берса, қил қаноат,
Юракни қилма миннатдин жароҳат.
Югурсанг кунда бир каду учун чанд¹¹⁷,
Бухоро ўлкасидин то Самарқанд.
Бадахшондан кўтарсанг юз сари тош,
Баҳоси Балх ичида бўлса бир мош.
Агар боши билан чоҳ қазса банда,
Кўзининг ёшича сув тобса анда.
Вагар қазса ариғ киприк била мард,
Агар бир хўшаи жав қилса парвард.
Бу меҳнат бирла тобсанг парчаи нон
Кишини миннатидан улдур осон.
Қидиргон бирла ризқинг қатра тошмас,
Кетар қадринг қадардин ҳаргиз ошмас. (181-6.)**

Инсон тирикчилик гамида ўзини нохуш амалларга урмасдан Оллоҳ субҳонаҳу ва таолога таваккул қилса ҳар икки дунё саодатини қўлга киритишига ишонтирилади:

**Кел, эй ошиқ, кўнгилини айлагил бир,
Тариқи каъбай мақсудингга кир.
Нечук бўлмай, дебон андиша қилма,
Таваккул айла, ўзга пеша қилма! (227)
Етар охир таваккул айлаган қул,
Таваккул қил, таваккул қил, таваккул!
Эрур бир ихтиёри жузъий сандин,**

¹¹⁷ чанд — неча бор

Талаб қилғонига еткурмак андин.

Қуйидаги сатрларда эса Сўфи Оллоёр масалани кескинлаштириб, ҳаром тамаъга, юз жинояту хиёнатга қўл уриш билан, барибир, Оллоҳ белгилаб қўйган ризқдан ўзгаси насиб этмаслигини таъкидлайди:

**Азиз жон чиқмаса қолибларидин,
Камаймас неъматини Ҳақ лабларидин.
Саноглиқ умридин то жон туганмас,
Яқин билгил, овиздин нон туганмас.
Гараз¹¹⁸, ҳар қайда, эй фарзанди одам!
Саноглиқ рўзи, ҳаргиз бўлмағай кам.
Кишини бўлса мундоғ эътиқоди,
Анга бўстон эрур ҳар қайси водий. (229)**

Бунинг ўрнига Оллоҳдан ҳожатини сўраш, унга таваккул қилиш ҳар бир мўъминнинг вазифаси бўлиши кераклигини эслатади:

**Таваккулдин кишиким, олса баҳра,
Қачон заҳра¹¹⁹ урар, фарқ ўлса заҳра.
Ема рўзи гамин ҳеч ерда, эй ёр,
Ким асроринг билур ул яхши Асрор!
Худога қилса ҳар ким хўб таваккул,
На ерда бўлса, зойиъ бўлмас ул қул. (231-б.)**

“Сабот ул-ојизин”да жамият тарбиясининг ўзак қоидалари бўлмиш ҳалоллик, гўзал ахлоқ ва меҳр-оқибатни шакллантиришга алоҳида эътибор берилган. Сўфи Оллоёр Қуръон таълимоти ва Расулуллоҳ ўғитларини шеърга солар экан, яхши хулқли инсонгина Оллоҳ файзидан баҳраманд бўлишини эслатади:

**Кўнгил ҳақ файзига бўлсин десанг чок,
Ки аввал мартаба хулқингни қил пок. (237)**

Ҳаромдан сақланиш - дарвишнинг аъло фазилатидир. Ҳаром лўқма - ҳаром йўл билан топилган лўқмадир! Ҳалоллик касб қилки, тоатинг қабул бўлғай:

¹¹⁸ гараз — хуллас маъносида

¹¹⁹ заҳра - ҳадик

Ема зарра ҳаром оғушта нондин,
 Бўлур чоҳи нажас бир қатра қондин.
 Ҳаром оз бўлса ҳам кўпдур ёмони,
 Самони бўлса ҳам билгил сам¹²⁰ они.
 Қаю тоатки ул марзои рабдур,
 Яқин бил, қуввати луқма сабабдур. (238-б.)

Ҳаром - бу, фақат манъ этилган егуликлар эмас, балки манъ этилган хулқлардир ҳам! Бировни ҳақоратлаш, ғийбат қилиш, фиққ-фасод тарқатиш - тилдан келадиган офатлардир. Қуйидаги ўтли мисралар бугун ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган:

Ёмон тил гоҳ сарғартирур юзингни,
 Тубан бошингни, термултирар кўзингни.
 Ёмон тил икки оламда зарардур.
 Гаҳи исён, гаҳи хавфу хатардур.
 Ёмон тил шумлиғи, ки жонға урғай,
 Гаҳи жондин ўтиб иймонға урғай.
 Мусулмон ўғлиға яхши қилиқ қил,
 Тилингни хуш, чиройингни илиқ қил.
 Оғиздин соч еринда дурри маъни,
 Агар бўлмаса хомуш айла яъни.
 Агар бўлмаса санда сўзга етмак,
 На давлатдур сукут этмак, эшитмак!
 Қулоқ солма, вале бемаъни сўзга,
 Эшитсанг қўб у ердин ўзга ерга.
 Киши санчиқ сўз айтса сан чиқ ондин,
 Ямондин қоч, ямондин қоч, ямондин! (249-б.)

Меҳр-оқибат ҳар биримизнинг ўзаро муносабатларимизда кўринмас экан, бу фоний дунёга ҳануз асир эканлигимиздан далолат беради. Бойликни киши топмайди, у Худонинг иноятидир! Инсон шам янглиғ бировларни ёритиш учун ўзи камайиб бормоғи лозим. Меҳр-оқибат кўрсатиш-имондандир. Улуғ суфий ёзади:

Киши молинки беэҳсон емасдур,
 Худони фазлидур, дунё эмасдур.
 Кишини эътиқоди бўлса солим,

¹²⁰ сам - заҳар

Демас гўру кафанлиқдур бу молим.
Карамлик бандаси гар бўлса чўлда,
Ичар-ер¹²¹ бўлмаса бир зарра қўлда.
Қўпуб ўлтиргали қолмай мажоли,
Ҳалокат палласига етса ҳоли.
Агар кўз ёшича сув топса анда,
Қилур ярмини эҳсон яхши банда.
Топилса луқмаи жону жигардин,
Дариф этмас ани ёру дигардин.
Карамлик бандага ёлғиз еган ош
Билур хок овзида, балки билур тош.
Қаро сув ичсалар икки бародар
Кўрар шарбатча, балки оби Кавсар.
Ики ҳамдил еса луқмаи нондин,
Сучук билгай асадин балки жондин. (281-6.)

Манманлик ва кибр риёкорликни келтириб чиқарадиган энг палид феъллардир, дейди Сўфи Оллоёр. Тоатни хушў билан бажарсангу сўнг бу билан мағрурлансанг, бу ҳам гуноҳ. Тоат суфийни Ҳақ субҳонаху ва таолога яқинлаштиради, кибр узоклаштиради:

Кўзунгдин айла гафлат уйқусин дур,
Ва лекин бўлмавил тоатга мағрур.

Комил бўлай десанг, ўзингни хор тут, кибрга қарши тавозеъни касб қил. Дарахтнинг меваси қанчалик кўп бўлса, шунчалик эгилиб туришидан ибрат олмайсанми?

Агар чандики гавҳарпорадурсан,
Яқин бил, бандан бечорадурсан.
Ҳамиша бандаданур зори қилмоқ,
На ҳадаур, бошини юқори қилмоқ.
Тавозуълик бўлиб, тутга ўзинг кам,
Шажарким¹²² бўлса мевалик, бўлур хам.
Теракким, ул кўтарди юқори бош
Самарсиз бўлди, кўрдингму они фош?
Кишиким, хоки раҳдур, бериёдур,
Яқин билгилки, кўзга тўтиёдур. (224-6.)

¹²¹ ичар-ер — егулик маъносида

¹²² шажар — дарахт

"Сабот ул-ожизин" ни ўрганиш китоб мавзу жиҳатидан икки қисмга бўлинганини кўрсатади. Биринчи қисм даъват қисми бўлиб, унда халқни уйқу-ғафлатдан уйғонишга, товба қилишга, Ҳақ йўлига қадам қўйишга, Расудулоҳ суннатларига қайтишга чақириб етакчилик қилса, иккинчи қисм - муҳаббат тариқатига қадам қўйган солиқ касб этиши керак бўлган фазилатлар, тариқат одобига бағишланган. Иккинчи қисмни мавзу нуқтаи назаридан олдингисидан ажратиб турадиган аҳамиятли белгилар, ҳатто ҳар бир манзуманинг матласида келтирилган Ҳақиқат изловчиларга нисбатан ишлатиладиган "солик", "суфий", "оқил", "зоҳид", "ошиқ", "дарвиш", "муъмин", "озода", "содиқ", "нозир", "комил" атамаларининг биринчи қисмда учрамаслигида ҳам кўринади. Бу мушоҳадалар "Сабот ул-ожизин" асари мутафаккирнинг таблиғ-тарвиж ишлари босқичларида изчил ёзиб борилгани ҳамда шахс мафкура ва маънавиятини поронама-порона ислоҳ этиб боришнинг аниқ дастурига асосланганлигини яна бир қарра тасдиқлайди.

Сўфи Оллоёр ўз олдига қўйган буюк мақсадга яшаган замонасида қай даражада эришди, буни аниқ айтиш қийин. Зотан, халқ маънавиятини қисқа муддатда ислоҳ этиш - мураккаб вазифа. Бундан ташқари, шу даврларда ҳукм сурган сиёсий бошбошдоқлик ва ялпи қонунсизлик натижасида «жилови бўш қўйилган» оломоннинг панд-насиҳатга осонликча қулоқ тутмаслигини ҳам тасаввур қилиш мумкин. Сўфи Оллоёр умрининг ниҳоясида кенг тарғиботчилик фаолиятдан воз кечиб, кимсасиз Вахшивор мавзесида зоҳидона ҳаёт кечирганлигини шу билан изоҳласа бўлар.

Бироқ, тарих ҳақиқати кузатилганда, Сўфи Оллоёр ғоялари аста-секин жамият томонидан қабул қилиниб борганлигига ишонч ҳосил қилиш мумкин. Унинг асарлари XVII-XVIII асрлар Ўрта Осиё ижтимоий ҳаёти руҳиятини ифодалаган ва жамият маънавиятини соғломлаштиришга катта улуш қўшган дастурий қўлланмалар сифатида тан олинган. Ўша даврлардан эътиборан "Маслак ул-муттақин" ва "Сабот ул-ожизин" асарлари мадраса ва ҳужраларда таълим-тарбия дарслиги сифатида ўқитилиб, авлодларнинг шу мафкура руҳида маънавият касб этиши таъминланган. "Сабот ул-ожизин"нинг маърифатга чанқоқ ҳар бир хонадонда Қуръони карим билан бирга сақланиб келганлиги, турли-туман китобхонлик давраларида; чўпон-чўлик гурунгларида, маърака-тадбирларда мутолаа қилиш одат бўлиб қолганлиги юқоридаги мулоҳазаларни яна бир қарра тасдиқлайди.

ХУЛОСА

1. XVII аср Мовароуннаҳр тарихида энг зиддиятли даврлардан ҳисобланади. Айниқса, сиёсий-ижтимоий муҳит таназули унга атрофлича баҳо беришни тақозо этади. Бизнинг тадқиқотимиз унинг фақат бир томонини, омма маънавиятидаги таназул жараёнини ўрганишга бағишланди. Бу давр маънавиятига қаттиқ салбий таъсир кўрсатган асосий омиллар қуйидагиларда кўринади:

- Нақшбандия тариқатининг XVII асрда яққол кўзга ташланган сиёсийлашуви оқибатида унинг халқни тарбиялаш вазифаси иккинчи даражага тушиб қолгани сезилади. Тариқат пирларининг тахтга ўтириши ва, табиийки, тариқат аъзолари-суфийларнинг амалдорларга айланиши, албатта, уларни дунё ишларига боғламасдан қўймас эди. Суфийларнинг давлатни бошқариши омма ўртасида "тариқатга кириш-хос имтиёзларга эга бўлиш" кайфиятини шакллантириши равшан эди. Натижада тариқат ва оддий халқ ўртасида маънавий жарлик пайдо бўлган.

- XVI аср давомида Дашти Қипчоқ сахройи ўзбекларининг Мовароуннаҳр дашт зоналарига кириб жойлашиши ва ўтроқлашиши жараёнида улар олиб кирган хурофий урф-одатлар, олдинги эътиқодий қарашларнинг кучли таъсири, жангари тарафкашлик ва қабилавий-уруғчиликнинг таассубий кўринишлари мамлакат ижтимоий-маънавий ҳаётига жиддий салбий таъсир кўрсатди.

- Бир томондан, Нақшбандия таълим-тарбия анъаналари руҳида тарбияланиб, улуғ пир-Валийларга нисбатан чексиз эътиқодда бўлган туб туркий ва форсийзабон аҳолининг нақшбандиянинг халқдан узоқлашуви натижасида маънавий бошқарувсиз қолиши, иккинчи томондан, сахройи янги ўзбек қатламининг анъанавий Мовароуннаҳр маданияти ва маънавиятини ўзлаштириб улгурмагани ва, учинчи томондан, шу даврда мамлакатда ҳукм сурган сиёсий беқарорлик оқибатида жамиятда зулм, порахўрлик, талон-торож, фахш-разолат каби иллатларнинг илдиз отиши Ҳиндистон, Эрон, Ироқ ҳудудларидан бидъат тасаввуф ғояларига эга бузғунчи гуруҳларнинг Мовароуннаҳрда кириб ҳеч бир қаршиликсиз кенг аҳоли

қатламларини ўз мафкуралари таъсирига осонликча тортишларига қулай шароит яратиб берди.

2. Бу ҳолатлар жамият ижтимоий-маънавий ҳаётида таназзул жараёни бошланганлигидан дарак бера бошлади. Аҳолининг хушёр қисми ўртасида бу вазиятдан безовталиқ бошланиб, инқироздан қутулиш чорасини излай бошлаган. Сўфи Оллоёр ана шу тарихий вазифани ўз зиммасига олган буюқ фидойи ватанпарвардир.

У ижтимоий-маънавий муҳитни соғломлаштириш, омма мафкурасини ёт унсурлардан тозалаш, ислоҳ қилиш бўйича **эътиқодни мустаҳкамлаш ва эътиқодни мустаҳкам Комил инсонни тарбиялаш** яхлит дастурини ишлаб чиқди.

3. аънавий ислоҳот дастури икки йўналишда иш олиб боришга асосланади. Бири-"авом ун-нос", яъни оддий халқ орасида изчил тарғибот ишларини олиб бориш, иккинчиси, жамиятнинг зиёли табақаси орасида тушунтириш ишларини жонлантириш орқали амалга оширилади. Дастур, асосан, оддий халқ мафкурасини тузатишга қаратилган. Оддий халққа юриш ҳам икки босқичда амалга оширилган. "Даъват" босқичида Сўфи Оллоёр ва унинг маслақдошлари халқнинг суфия тариқатларига нисбатан чексиз эътиқодини ҳисобга олиб, ўзларини «суфий», йўлларини «тариқат» деб атар эканлар, халқни ўз сафларига қўшилишга даъват этганлар. Ушбу йўналишда муайян натижаларга эришилгандан сўнг "ахлоқ ва нафс тарбияси" босқичида омма онгига тариқат одоби, яъни Комил инсон маънавияти мафкураси сингдирилган.

4. Унинг тарбия усуллари қуйидагиларга суюнди:

- Таълимотни ҳар қайси этник қатламнинг она тилида содда, халқчил баён этиш (ўзбек, тожик).

- Ҳар бир табақа, тоифа, қатламнинг онги, фикрлов даражаси ва хос хусусиятларидан қатъи назар тезлик билан сингувчи умумий таъсир воситаларини қўллаш (нариги дунё азобларидан огоҳлантириш).

- Таълимотни суфия тариқатларида қабул қилингани каби махсус хонақоҳ, зовия ёки рабатларда эмас, балки масжидлар ва мадрасаларда, маъракаларда, хужра гурунглари ва китобхоналик давраларида олиб бориш.

- Шахсий намуна.

5. Сўфи Оллоёр бир тарафдан шаҳар аҳолиси орасида тобора авж олаётган диний нодонлик ва жаҳолат, бидъат ва фаҳшга мойиллик, иккинчи тарафдан, жангари тарафкашлиқ ва қабилавий таассубга мойил дашт аҳолисининг тасаввуфий қарашларга кўр-кўрона эътиқодини ҳисобга олиб, уларнинг тафаккури, маънавияти

ва турмуш тарзини асрлар давомида жамиятнинг бош мафкураси бўлган Расуллуллоҳ суннати ва Имом Аъзам Абу Ҳанифа мазхаби асосида асл ўзанига қайтариш, ўзбек уруғ-қабилаларини ўзаро келиштириш, Ватан тинчлиги ва осудалигига хавф солиб турган ва ташқи босқинларга қулай имконият яратиб берадиган ижтимоий парокандаликни бартараф этишга интилди. Шу нуқтаи назардан у X асргача машҳур бўлган мумтоз суфий мутафаккирларнинг (ўз даврида кўпчилик илоҳиётчилар, жумладан, Абу Мансур ал-Мотуридий, Ҳаким Самарқандийлар ҳам суфий деб юритилганини назардан қочирмаслигимиз керак) таълимотини асос сифатида олиб, унга кейинги даврларда мазмунан бойитилган унсурларнинг баъзиларини қўшган ҳолда шариат ва тариқатнинг омикталашган, ҳар иккала томон учун ҳам муътадил бўлган янги кўринишини тарғиб этди.

6. Сўфи Оллоёр алоҳида янги тариқат яратиш фикридан йироқ бўлган. Унинг мақсади бутун жамиятни бир тариқат байроғи остида бирлаштириб, ёт мафкураларга қарши курашга йўналтириш эди. Унинг ижодида XV асрдан эътиборан суфийларга берилган рухсатлар, жумладан, мол-мулк йиғиш (Хожа Аҳрор), хонлар тарбияси (Маҳдуми Аъзам), маноқиблар ёзиш, Вали пирларни улуғлаб, илоҳийлаштириш, маънавий силсилаларни ҳужжатлаштиришга мойиллик асло сезилмайди.

7. Сўфи Оллоёр суфийлик ҳар бир шахснинг камолотга эришув усули бўлиши ва Ҳаққа риёсиз ва гаразсиз эътиқоди билан белгиланишини тарғиб этади. Унинг ўзи бу масалаларда, том маънода, шахсий намуна кўрсатди. Унгача ўтган барча буюк суфийлар, муршидлар ҳақида маноқиблар ёзилган. Улар валиуллоҳ муршидларга эмас, кўпроқ уларнинг халифалари ва издошларига, маълум сабабларга кўра, зарур бўлган кўринади. Сўфи Оллоёрда ва унинг халифалари, издошларида бу интилиш йўқ. У бирор силсилада қайд этилишини хоҳламаган. Қабри устида мақбара бунёд этилиши, ўзи ҳақида маноқиб ёзишни манъ этиб кетган. Вафотидан сўнг халқнинг унинг қабрига сифиниш эҳтимолига қарши қабрнинг аниқ жойини сир сақлашни васият қилган.

8. Сўфи Оллоёрга нисбатан бутун биз қабул қилган «тасаввуф намояндаси-суфий» истилоҳ-тушунчасини татбиқ этиш тўғри эмас. У ҳақиқий ҳанафийчи, эътиқоди бутун илоҳиётчи олимдир. Аммо унинг шоғирду фарзанд, ихлосмандларидан тил ва дил, илм ва амал, богин ва зоҳир бирлигини талаб қилганлиги ва РИЁСИС яшашда ўзи ибрат кўрсатганлиги унинг БУЮК СУФИЙ

номини олишига сабаб бўлди.

9. Сўфи Оллоёр тарғиб этган таълимот ғояси “жамият - бир тариқат ва ҳар бир киши-суфийдир» бўлиб, у Эътидол (Ўрта Йўл) тариқати сифатида машҳур бўлди. Унинг “Мурод ул-орифин” асаридан ана шу таълимот илмий баён этилган¹²³.

10. Юқорида айтилганлар асосида Сўфи Оллоёрни XVII-XIII асрларда Марказий Осиё ва унга қўшни минтақалар, шунингдек, Волгабўйи мусулмонлари ўртасида ҳанафийлик анъаналарини қайта тирилтиришга катта ҳисса қўшган буюк илоҳиётчи олим деб ҳисоблаш мумкин.

11. Гарчи Сўфи Оллоёр ҳаётлик чоғида ўз меҳнатининг тўлиқ самарасини кўрмаган бўлса-да, омма маънавияти тараққиётида янги даврга асос солгани аниқ. Ўзининг риёсиз ҳаёт тарзи, илм-амали, дунёқараши ва фалсафаси, шунингдек, таъбир жоиз бўлса, дунёни ларзага келтирган фарёди билан бутун жамият - олиму уламолар, пиру муридлар, устозу шогирдлар, шарият пешволарию дарвиш-қаландарлар, шоҳу гадо, барчанинги дунёқарашида туб бурилиш ясади. Жамиятни уйқудан уйғота олди. Хушёр тортган жамият уни шунчалик улуғладикки, бу улуғ валийларга насиб этган мартаба эди. Миллат фарзанди унинг ғоялари таъсирида тарбияланиши муҳим шартга айлантирилди. Мадраса таълими тизимида ҳар бир ёшнинг саводи “Сабот ул-ожизин” билан чиқиши шарт қилиб қўйилди. “Сабот ул-ожизин”нинг нисбатан яқин даврга мансуб турк тилидаги нашрларидан бирида Сўфи Оллоёр “Туркистон ифтихори” дея улуғланар экан, “ота-боболаримиз томонидан Қуръони карим мутолаасидан сўнг дарс бериладиган энг машҳур китобларимиз Вафойининг “Равнақ ул-ислом” ва Сўфи Оллоёрнинг “Сабот ул-ожизин” асарларидир”¹²⁴ деб таъкидлангани бежиз эмас.

¹²³ Бу ҳақда рисоламизнинг иккинчи қисмида батафсил тўхталамиз.

¹²⁴ Сабот ул-ожизин. Сўзбоши, Техрон, 3-бет

· МУНДАРИЖА

Кириш	3
I боб. Сўфи Оллоёр ҳаёти ва илмий-адабий мероси.	6
II боб. Сўфи Оллоёр ва давр	17
Маънавий муҳит инқирози	17
III боб. Сўфи Оллоёр буюклигининг сири	30
Буюк даъват	30
Ахлоқ ва нафс тарбияси	39
Хулоса	74

Техн. муҳаррир С. Смирнов

Босишта 2001 йил 25 октябрда рухсат этилди.
Қоғоз бичими 60x84 1/16. Шартли босма табағи 5,5
Нашриёт ҳисоб табағи 4,7. Адади 500 нусха. Буюртма
Нархи шартнома асосида.

Имом ал-Бухорий халқаро жамғармаси нашриёти, 700000,
Туроб Тўла кўчаси, 1.

Оригинал макет Имом ал-Бухорий халқаро жамғармасининг
компютер марказида тайёрланди.

"Patent-Press" шўъба корхонасининг босмахонаси, 700047,
Тошкент шаҳри, "Тўйтепа" кўчаси, 2а